

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут педагогіки і психології
Кафедра дошкільної і початкової освіти

Сердюк Анна Олександрівна

**ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ В УЧНІВ
ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ЗАСОБАМИ ЕТНОПЕДАГОГІКИ**

Спеціальність 013 Початкова освіта

Галузь знань: 01. Освіта

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник

_____ А. П. Колишкіна,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри дошкільної
і початкової освіти

«____» _____ 2021 року

Виконавець

_____ А. О. Сердюк

«____» _____ 2021 року

Суми, 2021

ЗМІСТ

Вступ	3
РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ В УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ЗАСОБАМИ ЕТНОПЕДАГОГІКИ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	7
1.1. Ціннісні підходи до проблеми взаємодії людини і природи	7
1.2. Аналіз поняття «ціннісне ставлення» у психолого-педагогічній науці	15
1.3. Вплив етнопедагогіки на формування ціннісного ставлення до природи учнів початкових класів.....	25
Висновки до першого розділу	32
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ В УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ЗАСОБАМИ ЕТНОПЕДАГОГІКИ	34
2.1. Дослідження та результати сформованості ціннісного ставлення до природи в учнів початкових класів.....	34
2.2. Організація та аналіз методики формування ціннісного ставлення до природи учнів початкової школи засобами етнопедагогіки.....	47
Висновки до другого розділу	58
ВИСНОВКИ	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	63
ДОДАТКИ	70

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі становлення Нової української школи природознавча освіта є на часі, вона займає провідну позицію в освітньому процесі початкової школи, є основою формування екологічного виховання школярів. Аналіз типової освітньої програми для Нової української школи засвічує, що окреслені завдання природничої освітньої галузі у початковій школі, зокрема виховання любові та шанобливого ставлення до природи рідного краю, України, планети Земля є пріоритетними та вдало реалізуються в освітньому процесі.

У Концепції НУШ, взято орієнтир на формування ціннісного ставлення і судження, які слугують базою для щасливого особистого життя та успішної взаємодії з суспільством і природою, виховувати не лише відповідальність за себе, а й за розвиток і добробут країни та всього людства, плекати українську ідентичність. Молодший шкільний вік визначено, як сприятливий для усвідомлення себе невід'ємною часткою живої природи, своєї ролі та значущості в збереженні її цілісності. Саме в цьому віці дитина повинна змінити своє ставлення до природи, змінити стиль своєї діяльності та існування, переоцінити життєві цінності. Етнопедагогіка має значний цінносно-виховний потенціал. Українському етносу притаманний унікальний досвід взаємодії з природою, в основі якої лежить обожнення й одухотворення живої та неживої природи.

Теоретичні й методологічні проблеми виховання ціннісного ставлення до об'єктів природи досліджуються в працях О. Колонькової, Г. Тарасенко, С. Скрипника, Н. Ігнатовської. Характерною особливістю даних наукових розвідок є спрямування виховних методик на задіяння механізмів суб'єктифікації об'єктів природи та сприйняття школярами цих об'єктів до системи особистісних цінностей. Проблема ставлення особистості до природи розглянута у наукових доробках С. Жупаніна, Г. Марочко, З. Плохій, які спрямували формуючі впливи на пізнавальну активність, чуттєву сферу та екологічно доцільну поведінку.

Зокрема теоретичні та практичні аспекти екологічно доцільної поведінки, яке стосується особистості молодшого школяра розглянуто в дослідженнях О. Крюкової, А. Колишкіної, О. Шевчук.

Виховання школярів засобами української народної культури висвітлено у наукових працях М. Драгоманова, О. Духновича, М. Костомарова, П. Куліша, І. Огієнка, В. Сухомлинського, К. Ушинського. Серед сучасних дослідників, які займаються проблемою української народної педагогіки виокремимо О. Вишневського, Л. Гуцан, В. Кузя, Ю. Руденка, М. Стельмаховича, В. Тименка, К. Чорну.

Враховуючи актуальність проблеми, зокрема її недостатню розробленість в теорії та практиці освітнього процесу учнів початкових класів, протиріччя між потенційними можливостями молодших школярів у формуванні ціннісного ставлення до природи і унікальним потенціалом етнопедагогіки та недостатньою кількістю методик навчання з означеної проблеми, було визначено тему магістерського дослідження: *«Формування ціннісного ставлення до природи в учнів початкових класів засобами етнопедагогіки»*.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці ефективності засобів етнопедагогіки у формуванні ціннісного ставлення до природи учнів початкової школи.

Відповідно до мети визначено *завдання дослідження*:

1. На основі теоретичного аналізу ціннісних підходів до проблеми взаємодії людини і природи та ціннісного ставлення до природи в учнів початкових класів у психолого-педагогічній теорії уточнити сутність поняття «ціннісне ставлення до природи».
2. Вивчити вплив етнопедагогіки на формування ціннісного ставлення до природи учнів початкових класів.
3. Дослідити стан сформованості ціннісного ставлення до природи учнів у практиці початкової школи.
4. Експериментально апробувати методику формування ціннісного ставлення учнів початкової школи засобами етнопедагогіки.

Об'єкт дослідження – процес формування ціннісного ставлення до природи в учнів початкових класів.

Предмет дослідження – методика формування ціннісного ставлення учнів початкової школи засобами етнопедагогіки.

Для досягнення мети магістерської роботи було використано комплекс *методів*: теоретичні – вивчення та аналіз педагогічної, методичної та психологічної літератури з проблеми дослідження, фахових періодичних видань; спостереження за освітнім процесом; емпіричні – анкетування, тестування; методи математичної статистики – реєстрація, визначення середніх величин.

Елементи наукової новизни одержаних результатів полягають в тому, що вперше *визначено* та експериментально перевірено методику ціннісного ставлення учнів початкової школи засобами етнопедагогіки; *уточнено* сутність понять «ціннісне ставлення до природи» стосовно учнів початкової школи; *набули подальшого розвитку* положення про взаємодію школи та сім'ї у процесі формування ціннісного ставлення учнів початкової школи засобами етнопедагогіки.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що визначено методи діагностування стану сформованості ціннісного ставлення до природи учнів початкової школи; обґрунтовано вплив етнопедагогіки на формування ціннісного ставлення до природи учнів початкових класів. Результати дослідження можуть бути використані у педагогічній практиці роботи початкової школи; вчителями, студентами вищих освітніх закладів у курсі педагогіки і методики навчання природничої освітньої галузі.

Апробація результатів роботи. Основні теоретичні та практичні результати дослідження висвітлено у доповідях на науково-практичних конференціях: II Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Нова українська школа: Стратегія розвитку особистості» (16 лютого 2021 року, м. Мукачеве); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції для студентів, магістрантів та молодих науковців «Дошкільна і початкова

освіта: реалії та перспективи» (28 квітня 2021 року, м. Суми); VI Всеукраїнська науково-практична онлайн-конференція для студентів, магістрантів та молодих науковців «Дошкільна освіта: від традицій до інновацій» (27 листопада 2020 р) та висвітлено у двох публікаціях « Оцінка рівнів екологічного виховання учнів початкової школи », «Дослідження стану сформованості екологічної поведінки учнів початкової школи».

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, додатків, списку використаних джерел (84 найменування).

Повний обсяг роботи складає 94 сторінки, з них 62 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ В УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ЗАСОБАМИ ЕТНОПЕДАГОГІКИ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Ціннісні підходи до проблеми взаємодії людини і природи

Ставлення до природи – своєрідна проекція тих ціннісних підходів, що виробляються людством у процесі культурного розвитку. Згідно цих підходів природа може бути і об'єктом марновірного поклоніння, до якого людина хоче пристосуватись, і зовнішнім об'єктом використання, над яким людина прагне володарювати. Завжди існували і існують інші норми ставлення до природи, що ґрунтуються на позитивних культурно-ціннісних орієнтаціях та соціально-моральних позиціях.

Пошук аксіологічних підходів до цієї проблеми – це гармонічний рух минулого, сучасного до майбутнього, де культурні традиції та новації взаємодіють, утворюючи якісно нове підґрунтя екологічного світогляду. Нова парадигма освіти орієнтує саме на взаємодію знань і моралі, розвиток не лише пізнавальної, а й емоційно-ціннісної сфери особистості

Ця ситуація висуває перед культурою, моральну вимогу. Культура, що володіє критеріями моральності процесу творення людьми умов свого життя, знанням шляхів гармонізації стосунків у межах конкретних людських спільнот та у масштабах людства загалом, – вагомий чинник запобігання стихійності суспільних процесів. Останні особливо небезпечні в умовах розвинутих технологій, що працюють на творення засобів масового знищення людей. Перед сучасною цивілізацією постала моральна відповідальність величезної ваги: утвердити принципи гуманізму та поширити їх на усі види планетарного життя.

Стосунки всередині людських спільнот потребують осягнення сфери культурності. Обмеженість суспільного життя виявляє себе у відсутності

моральних (і ширше – духовних) чинників, здатних жити розум і почуття людини, надихати на щире, безпосереднє спілкування, на взаємну приязнь і довіру. Суспільне життя, що не містить у собі примусу на культурне самопізнання людської особистості, відкривається власною обмеженістю.

Цінність людини не у тому, що вона вміє і так багато знає, а у тому, наскільки знання та вміння зігріті людяністю відношення до світу. Розгортаючись у суб'єкті здібністю чути і розуміти інших, бути небайдужим до них та утверджувати життя у багатстві його виявів як вищу цінність, моральність є вагомим чинником культурності.

Найбільш конструктивний аксіологічний підхід до взаємодії людини і природи, на думку Г. Тарасенко, визначають такі положення:

– природа не є лише зовнішньою умовою існування людини – не її власний потенціал це абсолютна смислова межа існування, діяльності, творчості людського суспільства;

– гармонізація стосунків з природою передбачає визнання її суб'єктивності і самоцінності;

– взаємодію людини і природи потрібно налагодити на основі суб'єкт-об'єктивної єдності, найбільш адекватною формою якої є творчість. Більш того, справжня творчість – це завжди співтворчість з природою, в якій віддзеркалюється суб'єкт-об'єктивна єдність людини з природою; це форма гармонії людини з навколишнім світом [72].

Упродовж всієї своєї історії людське суспільство розвивається в оточуючому його природному середовищі та взаємодіє з природним базисом. Людство використовує природні ресурси, змінює природне середовище відповідно до своїх потреб. Вплив людської цивілізації на природу обумовлюється розвитком матеріального виробництва, науки і техніки, громадських потреб, а також характером суспільних відносин.

Вплив людини на природу й обмежені уявлення про її фундаментальні закономірності призводять до того, що людина в досягненні миттєвих цілей із забезпечення функціонування свого біологічного організму, втручаючись у

природу, знищує її як головну умову свого існування. Брак знань про природні процеси веде до того, що найбільш віддалені наслідки тих дій, які спрямовані на досягнення поставленого результату, виявляються зовсім іншими, часом і зовсім протилежними тому, що було необхідним.

Етимологічно, тобто відповідно до первісного значення слова, поняття «природа» є похідним від слів «при роді» (тобто родовій общині, формі спільноти людей, пов'язаних між собою кровною спорідненістю), «при родах», «при породіллі» (тобто при народженні, адже природа породжує людину).

У найширшому розумінні природа – це, перш за все, ми самі, а також все існуюче, весь світ в об'єктивній різноманітності його проявів. У цьому значенні поняття «природа» охоплює все суще, весь Всесвіт, воно близьке до поняття «матерія». Отже, це весь світ навколо нас у всій безкінечності своїх проявів, об'єктивна реальність, що існує поза людиною і незалежно від неї. Природа не має ні початку, ні кінця, вона безкінечна у просторі й часі, перебуває у безперервному русі, змінах. Отже, у цьому сенсі природа включає в себе і людське суспільство [71]. В іншому розумінні природа – це об'єкт науки, точніше – сукупний об'єкт «наук про природу», природознавства.

Найбільш поширеним є розуміння природи як сукупності об'єктивних умов існування людства, його навколишнього середовища, як частини матеріального світу, що певною мірою протистоїть суспільству. Саме в цьому розумінні поняття «природа» вживається для характеристики її місця та ролі в системі відносин людини і суспільства та об'єктивної дійсності.

Таким чином, поняття «природа», «природне середовище» мають важливе практичне та психологічне значення, оскільки в них робиться наголос на тій частині світу, центром якої є людина і яка є сферою її проживання, об'єктом вивчення та перетворення. У цьому аспекті природа як складова світової цілісності становить основу буття людини та суспільства, предмет людської діяльності, середовище людського існування.

Дітям молодшого шкільного віку властива унікальна єдність знань і переживань, які дозволяють говорити про можливість формування у них надійних основ відповідального ставлення до природи [14].

Видатний педагог В. Сухомлинський надавав особливе значення впливу природи на культурний розвиток дитини. На його думку, природа лежить в основі дитячого мислення, відчутті, творчості. Він неодноразово відзначав, що сама природа не виховує, а активно впливає тільки на взаємодію з нею. Щоб дитина навчилася розуміти природу, відчувати її красу, потрібно прищепити їй це з раннього дитинства [70].

Для формування нового ціннісного ставлення до природи, розвитку світоглядної свідомості людини. «Гадаємо, – писав В. Сухомлинський, – що школа майбутнього повинна найповніше використовувати для гармонійного розвитку людини все, що дає природа і що зможе зробити людина для того, щоб природа служила їй. Уже через це ми повинні берегти і поповнювати природні багатства, які маємо» [69, с. 123].

Краса природи сприяє формуванню моральних почуттів обов'язку і відповідальності за її збереження, спонукає до природоохоронної діяльності. Любов до природи слід виховувати з раннього дитинства. «Дітей, що не вміють ще ходити, – писав Г. Ващенко, – треба частіше виносити на свіже повітря, щоб вони могли бачити рідне небо, дерева, квіти, різних тварин. Все це залишається в дитячій душі, осяяє почуттям радості, і покладе основи любові до рідної природи» [8].

Актуальність взаємодії суспільства і природного середовища висунула перед новою українською школою завдання формування в учнів початкових класів, відповідального ставлення до природи. Педагоги та батьки усвідомлюють важливість навчання школярів правилам поведінки в природі. І чим раніше починається робота, тим більшою буде її педагогічна результативність. При цьому в тісному взаємозв'язку повинні виступати всі форми і види навчальної і позакласної діяльності дітей [35].

Протилежне поняттю природа – поняття культура, констатуємо, що культура – це освоєне, перетворене людиною, природа ж – те, що протистоїть людині, існує за своїми власними, не залежними від людини законами. Культура, таким чином, є перетвореною людиною природою. Тому діяльність людини можна розглядати як перетворення природного, натурального в культурне, штучне. Саме в цьому перетворенні природи знаходить прояв сутність людського способу існування у світі.

Людина, таким чином, у своїй діяльності протиставлена природі, але водночас є частиною і породженням великої «матері – природи». Природа ж пов'язана сама з собою, оскільки людина є її частиною. Тому культурній історії людства передувала природна передісторія, в процесі якої склалися природні передумови суспільного життя.

Але природа для людини – не лише умова її існування, не тільки сфера її перетворюючої діяльності. На цих засадах виникають і розвиваються й інші форми відносин людини з природою, зокрема, крім практичного, пізнавального відношення, яке реалізується у формі передусім природничих наук; оціночне ставлення до природи, яке має відображення у поняттях блага, краси, добра тощо. У сучасному світі людина вперше за свою історію змушена також брати на себе відповідальність за збереження тієї частини природи, яка включена до сфери розвитку продуктивних сил суспільства і стає дедалі ширшою.

Таким чином, людина, суспільство та культура водночас і протистоять природі, і органічно в неї входять. Така суперечність породжує різне розуміння взаємовідносин людини і природи.

Найзагальніше уявлення про взаємодію людини і природи дає нам поняття «навколишнє середовище», або «довкілля». Це середовище звичайно поділяють на природне і штучне навколишнє середовище, або на так звану першу, дику природу, що існує незалежно від людини та її діяльності, яка ще не стала предметом практичного перетворення і є потенційним об'єктом пізнання та освоєння (інколи її називають «натуральною природою»), і другу, тобто

природу, яка вже охоплена практичною діяльністю людини, є її результатом, тобто середовищем культури.

До природного середовища належать гео– та біосфера, тобто ті матеріальні системи, які виникли поза і незалежно від людини, але стали або можуть стати об'єктом її діяльності.

Штучне середовище охоплює матеріальні та соціальні умови життєдіяльності людини, об'єкти естетичного і морального ставлення людини до природи. Це матеріальні речі, створені людиною, яких не існує у природі: рослини та тварини, виведені або створені людиною завдяки природному добору чи генній інженерії; суспільні відносини, пов'язані з соціальною формою руху матерії і здійснювані через свідому діяльність людей, а також духовні, моральні, естетичні цінності тощо. Штучне середовище неминуче постійно наступає на природне, поглинаючи його.

Водночас природне середовище є не лише матеріальними умовами життєдіяльності людини і вихідним об'єктом виробництва, а й об'єктом певного естетичного й морального відношення. Адже з природою, як уже говорилося, нерозривно пов'язане не лише фізичне, а й духовне життя людини. Тому ставлення людини до природи не визначається лише утилітарними, меркантильними інтересами, воно охоплює також і розуміння глибин людської душі.

Таким чином, можна зробити наступні висновки, в яких відображається «людське обличчя» природи:

- природа така, що має здатність породжувати людину;
- людина як у прямому, так і в переносному розумінні народжується «з природи»;
- природна основа людини є тими підвалинами, на яких тільки й можливе виникнення неприродного, тобто людського буття, психіки, свідомості тощо;
- у природному матеріалі людина втілює те, що є для неї непритаманним, неприродним. У підсумку природа стає засадами суспільного життя [41].

Різні тлумачення поняття «природа» відображають певну «сходінку» в розвитку культури та рівень суспільних відносин. Зі всього розмаїття соціальних процесів, відносин і фактів, які існували у минулому й існують нині, виділяємо певну особливу сферу, яка іменується культурою.

Поняття «культура» – латинського походження, яке буквально означало обробку, догляд, поліпшення, обробіток. У класичній давнині воно вперше було зафіксоване в праці Марка Порція Катона «De agri cultura» (III ст. до н.е.), присвяченій турботам землевласника, який обробляв землю з використанням рабської праці. Турботи відповідали духові часу: автор рекомендував утримувати рабів надголодь, завантажувати їх роботою без міри, щоб втримати від крадіжки і легковажних занять. Господареві наказувалося бути скупим і обачним, не впадати в надмірності і нікому не довіряти.

Таке значення слова «культура» – «землеробство» – пішло у минуле. Набагато ближче до нашого розуміння культури те, що думали про землеробство римські вчені Варрон, Колумелла (I ст. до н.е.). Вони пропонували такі способи організації сільського господарства, які підвищили б продуктивність праці, зацікавленість рабів.

Культурні процеси і явища відрізняються складністю і багатоплановістю. Тому у сучасній науці нараховується декілька сотень визначень культури. Деякі з них широко відомі: культура – це сукупність досягнень людства; все багатство матеріальних і духовних цінностей; це інтегральний образ, що об'єднує науку, освіту, літературу, мистецтво, мораль, уклад життя при визначальній ролі світогляду. У таких визначеннях міститься вказівка і перелік елементів культури.

Суть соціального призначення культури розкривається в цілому ряді дефініцій (визначень). Наприклад, культура це:

- 1) надбіологічний спосіб адаптації (приспосовування) людства до природного середовища, яке змінюється;
- 2) форми і способи комунікації людей;
- 3) соціальна пам'ять людства;

- 4) нормативно-спадкове програмування суспільної поведінки людей;
- 5) характеристика типу суспільства або певної стадії його розвитку;
- 6) єдність людських дій, відносин і установ, які забезпечують соціальну стабільність [53].

Сучасне розуміння культури у контексті історії розглядає її як систему життєвих орієнтацій людини. Культура – це сфера духовної, ціннісної, комунікативної організації суспільства, яка визначає норми поведінки, мислення, почуттів різних верств населення і націй в цілому [26].

У філософському значенні слова, в культурі розкривається творчий характер людського буття, здатність людини змінювати природу, суспільство і саму себе, а також наділяти продукти своєї діяльності загальнозначущими функціями [77].

Таким чином, культура – це поняття, яке означає певний історичний рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, втілений у типах і формах організації життя і діяльності людей, а також в цінностях, які створюються ними.

У взаємодії природи та культури С. Дерябо виокремлює наступні аспекти:

- 1) господарсько-практичний (від природних багатств – залежить спосіб життя людини, доля країн, народів та культур; вагоме значення мають не природні умови та багатства, а людський фактор);

- 2) екологічний (екологічна рівновага, охорона природи, екологічно чисті технології – це найважливіші аспекти сучасного стану проблеми «культура та природа»);

- 3) етичний, також естетичний аспект рідної природи [22].

Життєвий природний простір стає більш олюднений. Зростає вплив людини на планету, хоча в цьому процесі відбувається відчуження культури від природи. Як зазначає В. Сухомлинський: «Природа може обійтися і без культури. Але культура без природи швидко вичерпає себе». Людство знаходиться в стані конфлікту між природою та культурою. Тому важливим є зростання екологічної складової в системі культури, становлення та розвиток

екологічної культури, тобто вміння знайти «спільну мову» з природним світом, забезпечити еволюційний розвиток культури та природи [69].

Ставлення до природи – своєрідна проекція тих ціннісних підходів, що виробляються людством у процесі культурного розвитку. Цінності становлять фундамент культури, і предметним полем формування цінностей є культура. Закономірно, що категорія цінності є необхідною передумовою розуміння сутності природи, її духовних вимірів, а також чинником осмислення власної поведінки в межах суспільних ціннісних орієнтирів щодо природи.

Проблема цінностей – це проблема цілісного ставлення людини до світу і до природи зокрема, а також до самої себе, проблема, універсальності людського буття. Цінність, як філософська категорія визначає позитивну чи негативну значущість явищ природи [78]. На кожному історичному етапі розвитку суспільства створюється специфічний набір і структура цінностей. Вони сприяють перетворенню соціальних норм і ідеалів у особистісні принципи. Оцінкові взаємини людини і природи проявляються в активній цілеспрямованій діяльності.

Отже, культура, цінності є необхідним доповненням і продовженням природи. Більш того, культура та цінності є необхідною умовою гармонізації взаємовідносин людини і природи. Розвиток культури не нівелює природу, а, навпаки, відводить їй чільне місце в розвитку людини. У даному дослідженні природу розглядаємо як особистісну цінність.

1.2. Аналіз поняття «ціннісне ставлення» у психолого-педагогічній науці

Активність людини визначена її необхідним зв'язком з природою і суспільством. Адже дії та вчинки завжди викликані потребами індивіда і властивостями предметів потенційно корисних чи некорисних для людини. Ставлення і відношення, які виражають особистість, є відображення в психіці зв'язку між суб'єктом, з одного боку, і об'єктом, властивості якого

співвідносяться з потребами суб'єкта. Ставлення відображають дії, спрямовані на значимі предмети чи явища. З метою уточнення сутності дефініції «ціннісне ставлення до природи» розглянемо сутність категорії «ставлення». Так, у філософському енциклопедичному словнику категорія «ставлення» розглядається як така, що дає змогу охарактеризувати відношення «людина – світ» у їх поєднанні та взаємодії. Вказується на те, що ставлення має ієрархічну структуру, важко діагностується, а його зовнішніми проявами є вербальні реакції та поведінка [77]. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» визначення поняття «ставлення» полягає у розкритті характеру поводження з ким, або чим-небудь [17].

Ставлення людини до природи, завжди регулювалися різноманітними цінностями. Так, ще на початку ХХ століття М. Басовим, В. Бехтеревим А. Лазурським закладено теоретичні підходи аналізу ставлень особистості до дійсності. Зокрема, їм належать спроби визначення змісту поняття та класифікації ставлень залежно від їхнього об'єкта. У психології особистості, розглядається категорія «ставлення», яку обґрунтував М. М'ясищев і довів, що «психічне ставлення виражає активну вибіркову позицію особистості, що визначає індивідуальний характер діяльності і окремих учинків» [54]. Проблема психологічних ставлень розглядається Б. Ломов. За термінологією вченого, ці психічні явища називаються «суб'єктивними ставленнями особистості». На думку Ю. Приходько, суб'єктивність ставлення означає, їх належність особистості як суспільному суб'єкту. Вони формуються і розвиваються у процесі накопичення та інтеграції життєвого досвіду особистості. В ході розвитку суб'єктивних ставлень формуються специфічні утворення: система інтересів, смаків, поглядів. Суб'єктивні ставлення накладають свій відбиток на всі психічні процеси, стани, властивості. На думку Б. Ломова, суб'єктивні ставлення виступають у ролі «кістяка» суб'єктивного світу особистості. У процесі їх розвитку формуються також певні звички, стереотипи поведінки, способи взаємодії з іншими людьми. Будь-який вчинок особистості, на думку

автора, якщо це дійсно суспільно значущий акт, викликає у відповідь вчинки інших людей: або їхнє сприяння, або супротив [49].

У філософській енциклопедії «цінність» трактується як «філософське і соціологічне поняття, що позначає, по-перше, позитивну чи негативну значущість певного об'єкта, на відміну його екзистенційних і якісних характеристик (предметні цінності), по-друге, нормативний, приписуючи-оцінний бік явищ суспільної свідомості (суб'єктивні цінності або цінності свідомості)» [77, с.462].

Проблему цінностей вивчав В. Тугарінов, який класифікує цінності на дві групи: цінності життя і цінності культури (матеріальні та духовні). Окремо виділяє групу соціально-політичних цінностей та групу цінностей, яку складають явища сутності умов життя або засобів його підтримання. Дослідник визначає також два рівні цінностей: цінності, які ілюструють уявлення людини про сенс буття, свободу, і цінності, які слугують задоволенню інтересів та потреб людини [75].

Значимість проблеми цінностей диктується життям, ситуацією суспільного вибору, вона невіддільно пов'язана з теорією діяльності і суспільних відносин, з питаннями усвідомлення необхідності створення форм організації суспільного устрою, соціальної інтеграції. Найбільша проблема цінностей пов'язана з проблемою людини як особистості.

Специфіка цінностей, їх прояв і функціонування в суспільстві визначаються не суб'єктно-об'єктними, а перш за все міжсуб'єктними відносинами, і в них же реалізуються. Відносини ж суб'єкта до об'єкта з погляду його значущості визначають специфіку оцінки, а не цінності. Це дозволяє чітко розрізнити поняття оцінки як суб'єктно-об'єктного відношення і цінності, що фіксує найбільш загальні типи відносин між суб'єктами будь-якого рівня від особистості до суспільства в цілому, виконуючому зворотну нормативно-регулюючу роль в суспільстві.

На відміну від вищезазначених міркувань учених, А. Здравомислов відносить цінності винятково до сфери духовної культури. «Світ цінностей – це

перш за все світ культури в широкому значенні слова, це сфера духовної цільності людини, її моральної свідомості, тих оцінок, у яких відображається міра духовного багатства особистості» [29, с. 160]. Саме за таких причин автор вважає, що цінності за своєю суттю наділені такою властивістю, як відносною самостійністю. Соціолог наполягає на зв'язку цінностей з потребами та інтересами людини. На його погляд, суспільна свідомість відображає суспільне життя крізь призму потреб та інтересів

Так, соціологи розглядають цінності з двох позицій: по-перше, – як певні об'єктивні явища природи, суспільства, індивідуального буття людини, які корисні і потрібні людям, адже мають об'єктивну значимість, тобто виконують певні функції в житті людини незалежно від розуміння і відношення до цих явищ; по-друге, – як вид свідомості, в якій відображається ставлення до конкретних об'єктів [43, с. 66].

У межах психологічного напрямку досліджень проблема цінностей – одна з фундаментальних, оскільки система ціннісних відношень особистості детермінує поведінку людини протягом усього її життя. Наукову основу для вивчення психологічного аспекту цінностей створено працями психологів І. Беха, Л. Виготського, Д. Леонтьєва, В. Лисенко, С. Рубінштейна і інших [5; 14; 42; 43; 60].

Сучасна педагогічна наука пропагує гуманістичні, світоглядні та духовні цінності, які характеризують особистість як ідейного фундатора нових соціальних взаємостосунків на етапі видозміни економічних і буденних умов існування громадянського загалу. Як зазначає А. Савіна, «Зміна загальнолюдської освітньої парадигми вимагає перетворення на джерело формування провідних цілей освіти» [61, с. 101-106].

Більшість дослідників схиляються до думки, що цінності в освіті необхідно розглядати з позиції двох рівнів: теоретичного та прикладного. На першому рівні цінності виступають теоретичними конструктами, які визначають стратегічні ідеали освітньої системи та зумовлюють загальний напрям розвитку. На прикладному ж рівні, йдеться про результат сприйняття

соціальних та освітніх цінностей, тобто формування у кожної особистості її власної системи ціннісних пріоритетів і переконань [78].

Досліджуючи місце і роль цінностей в освіті, Н. Асташова звертає увагу, що їх засвоєння спрямоване на розвиток культури взаємин особистості з іншими людьми та зі світом. Тому цей процес передбачає реалізацію наступних функцій: смислоутворюючої; оцінюючої; нормативної; регулюючої; контролюючої [2, с. 22].

Дослідниця сучасності О. Сухомлинська вважає, що процес залучення молоді до цінностей освіти надзвичайно складний і багатогранний. Тому освітянам радить враховувати такі особливості даного процесу:

- опанування нових цінностей треба здійснювати послідовно;
- у процесі поступового вдосконалення ціннісної свідомості особистості необхідно передбачити регулярну переоцінку вже засвоєних цінностей;
- під час навчального процесу важливо забезпечити для кожного учня вироблення власної ієрархії цінностей;
- в освітньому процесі цінності треба реалізовувати через підпорядкування «вимозі, що випливає із самої цінності, підпорядкування їй свого життя»;
- засвоєння й усвідомлення сутності цінностей необхідно забезпечувати на інтелектуальному та емоційно-чуттєвому рівнях;
- ефективне формування системи індивідуальних цінностей відбувається тільки в умовах вільного вибору людиною цінностей з альтернативно можливих варіантів [68, с. 106].

Розв'язання проблеми сучасного українського виховання О. Василенко не уявляє без чіткого погляду на систему цінностей. Вчений вважає, що саме вони вказують на вектор виховних зусиль, формують виховний ідеал, визначають зміст виховання. Своєю увагою він акцентує на таких аспектах, як опредмечення цінностей, кодекс цінностей, їх класифікацію та ідеологію [9, с.91-99]. Дослідник репрезентує такий кодекс цінностей сучасного виховання:

- абсолютні, вічні цінності – краса, свобода, благородство, мудрість, любов.
- основні національні цінності – українська ідея, почуття національної гідності, історична пам'ять, любов до рідної культури, мови, свят і традицій.
- основні громадянські цінності – прагнення до соціальної гармонії, рівність можливостей, самовідповідальність людини.
- цінності сімейного життя – гармонія стосунків поколінь у сім'ї, спільність духовних інтересів членів сім'ї, демократизм стосунків.
- цінності особистого життя – внутрішня свобода, самоповага, гармонія душі та зовнішньої поведінки, творча активність.
- валео-екологічні цінності – самоусвідомлення та переживання своєї єдності з природою, участь у природоохоронній діяльності [9, с. 98-99].

Зокрема О. Савченко вважає, що сучасний стан педагогічної теорії та практики щодо формування всебічно розвиненої та гармонійної особистості вимагає наукового обґрунтування двох систем цінностей: цінності, на які повинна орієнтуватися освіта сьогодні і в перспективі, та цінності, які мають створюватися, формуватися з самого освітнього процесі [62, с. 3-6].

На думку Г. Тарасенко, у ставленнях людини до навколишньої дійсності повинно переважати естетичне відношення перш за все до природного оточення засобами інформаційного інформування, побудови відповідного характеру поведінки, що відповідно формує систему цінностей [71 с. 205-209].

Ціннісне ставлення здебільшого носить поведінковий характер. У поведінці людини реалізуються її ставлення до світу. Стійкі, узагальнені ставлення людини, тобто характерні ставлення, складають основу особистості. За Г. Люблінською ставлення та відношення відображають особливий вид об'єктивних зв'язків людини з оточуючими її природними та соціальним середовищем, містять інформацію про співвідношення об'єктивних властивостей предметів з потребами суб'єкта, а відтак про життєву значимість навколишніх предметів і явищ, про їх здатність задовольняти потреби та інтереси, приносити користь чи незадоволення [51].

Ціннісні ставлення або відношення людини до дійсності мають вигляд системи, що склалася в результаті розвитку особистості, її виховання та самовиховання. Залежно від того, наскільки об'єкти навколишньої дійсності значимі для людини, в системі її ставлень є ієрархія домінуючих і підпорядковуючих відношень [68, с. 105-111]. Ціннісне ставлення – це активна сторона відтворення ціннісних характеристик тієї діяльності, в якій воно було сформовано і виступає надбанням особистості. Особистість водночас виступає суб'єктом різних сфер діяльності.

Для даного дослідження, за основу беремо визначення поняття «ціннісне ставлення» К. Шевчук, яка визначає його як свідомий, побудований на індивідуальному досвіді, психологічний зв'язок з різними сторонами об'єктивної дійсності, що виражається в діях людини, її реакціях і переживаннях, які формуються в процесі активної діяльності з оточуючим світом [79].

Отже, ціннісні ставлення особистості являють собою складну ієрархічну систему. В ній можна виділити, щонайменше, три різні форми, які знаходяться в процесі взаємопереходів, але визначальна роль їх у регуляції поведінки належить вищим рівням.

На основі аналізу літературних джерел виділено ключові компоненти ціннісного ставлення особистості (Таблиця 1.1).

Таблиця 1.1

Структура ціннісного ставлення особистості

ЦІННІСНЕ СТАВЛЕННЯ		
Компоненти ціннісного ставлення		
когнітивний	емоційно-ціннісний	поведінково-діяльнісний
Ознаки компонентів		
пізнання	потреби	діяльність
мислення	мотиви	творчість
	інтереси	

Визначені компоненти є структурними і загальноприйнятими в теорії навчання та виховання. Когнітивний компонент надає можливість правильно оцінити предмет чи явище, виробити до нього власне ставлення, індивід отримує інформацію про його об'єктивні якості. Безпосередньо знання задовольняють тільки одну потребу – потребу в отриманні інформації про природу об'єкта. Цінність має здатність задовольнити будь-яку потребу – і не тільки духовну, як знання, але і перш за все – матеріальну, вітальну [76, с.112].

Предмет стає об'єктом пізнання лише з того моменту, коли він реально пристосовується в людську діяльність і набуває в ній те чи інше значення. Пізнання пов'язане з цікавістю, а пізнавальна цікавість може виникати до предметів і явищ через те, що вони увійшли в життєдіяльність людей, набули в ній те чи інше функціональне значення [62, с. 13].

Науково доведено, що пізнавальна діяльність людини починається з відчуттів і сприймань. Однак такої інформації про об'єктивний світ людині недостатньо для задоволення різноманітних потреб практичної діяльності, яка потребує глибокого і всебічного знання об'єктів навколишнього середовища. Вичерпну інформацію про об'єкти, їх внутрішню сутність, людина одержує за допомогою мислення – вищої абстрактної форми пізнання об'єктивної реальності [44, с.30].

Мислення – це процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів та явищ об'єктивної дійсності в їх істотних зв'язках і відношеннях [47, с. 156]. Мислення є найвищим пізнавальним процесом психіки людини. Воно втілене у формі творчого відображення людиною дійсності і являє собою розумову і практичну діяльність, яка охоплює систему дій і операцій перетворюючого та пізнавального характеру [51, с. 159].

Емоційно-ціннісний компонент відображає мотиваційну сферу людини, яка взаємозалежна від її віку і характеризується постійною зміною ролі мотивів у поведінці та розвитку особистості.

Внутрішніми спонуками до дій стають мотиви, що є результатом усвідомлення людиною своїх потреб. Мотив – це реальне спонукання, яке змушує людину діяти у певній життєвій ситуації, за певних умов [44, с. 28].

Ведучи мову про «мотивацію», «мотиви», звичайно мають на увазі ті фактори, які спонукають людину до діяльності. Джерелом мотивації в найбільш загальному розумінні є потреба, що створюється на основі суперечностей між тим, що людина має, чим володіє, чого досягла, і тим, чого вона ще не має, чим не володіє, чого не досягла. Бажання мати, оволодіти, досягти складає зміст потреби [44].

Поняття «потреби» відносимо до компонентів ставлення тому, що основними елементами цього поняття є: суб'єкт, який відчуває потребу; об'єкт потреби; своєрідний зв'язок між об'єктом і суб'єктом, який наділений певною структурою, яка проявляється в переживаннях і потягу до об'єкта й активному стремлінні до оволодіння ним [64]. Потреби являють собою основний вид ставлень людини до об'єктивної дійсності, оскільки виражають зв'язок індивіда з життєво важливими об'єктами й обставинами. Як будь-яке відношення, вони виражають вибіркового зв'язок людини з різними сторонами навколишньої дійсності [4, с. 27-28].

Психологічною та педагогічною наукою встановлено, що важливим мотивом діяльності людини є інтерес як вибіркоче спрямування особи на ті чи інші об'єкти. яке виявляється у прагненні пізнати їх, займатися саме цією діяльністю. Інтереси виступають стимулом активності особистості. Усе, за що бореться людина, впливає з її інтересу. Інтерес розглядатиметься як вибіркоче емоційно-пізнавальне ставлення особи до предметів, явищ, подій навколишньої дійсності, а також до певних видів діяльності, які мають важливе значення для становлення особистості молодшого школяра.

Поведінково-діяльнісний компонент відображає ціннісні ставлення особистості, які сформувалися в тому чи іншому виді діяльності, слугують умовою відтворення ціннісного характеру цього виду діяльності. Оскільки суб'єктом соціальної діяльності, яка постійно розвивається і відтворюється, є

людина, то таке створення завжди супроводжується збагаченням ціннісних характеристик не тільки самої діяльності, але й ціннісних ставлень особистості.

Дослідник В. Поздняков стверджує, що ставлення – це відображення, психологічний еквівалент, внутрішня модель об'єктивного зв'язку. Ставлення реалізується в діяльності. Тобто, ставлення є моделлю зв'язку індивіда з навколишнім світом у практичній діяльності. Діяльність людини – це свідомо активність, що виявляється в системі дій, спрямованих на досягнення поставленої мети [79, с. 71]. Значущості у формуванні ціннісного ставлення людини до навколишнього набуває її творча діяльність, яка корегує технологію впливу на ціннісну свідомість учнів.

Творчість – це творення і відкриття нового, активний пошук невідомого. Вона є виявом вищої форми активності і самостійності людини. Творча сутність людини знаходить своє вираження як у процесі трудової діяльності, так і в усій сукупності людського ставлення до навколишнього світу. Цілісну творчу особистість характеризує творча спрямованість, концентрація усіх духовних сил і енергій, натхненність, працьовитість, розвинена уява, здатність до імпровізації, витримка, самоорганізація [50, с. 153].

Потреби, мотиви, емоції, акти поведінки та інші складові ціннісних ставлень особистості суть різновидності ставлень, їх складова або їх прояви. Тому, виділяючи будь-який з цих феноменів, ми завжди маємо справу зі ставленнями. Разом з тим у теорії вони допомагають систематизувати велику кількість психологічних явищ. Дана структура ціннісного ставлення особистості лежить в основі даного дослідження про ціннісне ставлення молодшого школяра до рідного краю.

Отож морально-ціннісна позиція найповніше розкривається у вчинках. Але структуру морально-ціннісних ставлень складають два нерозривно пов'язаних між собою компоненти – когнітивний і емоційно-ціннісний. Якщо когнітивний компонент виступає в ставленнях як знання ціннісних норм, принципів, як усвідомлення моральних цінностей і засобів їх досягнення, то емоційний компонент є виразом здатності особистості до глибоких переживань

у зв'язку із виконанням або порушенням моралі. Емоційний компонент несе в собі основне навантаження у структурі ціннісного ставлення, оскільки в ньому виражена суть ставлення особистості до етичних норм і принципів.

Ціннісні ставлення людини визначають її емоційно-психологічний стан, задоволеність і наповненість життя, його сенс, а система цінностей регулює поведінку й діяльність, визначає мотиваційно-споживацьку сферу, спрямування особистості, готовність керуватися цими цінностями в професійній діяльності.

Таким чином, аналіз філософської, соціологічної, психолого-педагогічної літератури свідчить про складність поняття ціннісного ставлення та неоднозначність думок, щодо його внутрішнього змісту. Ключове поняття дослідження – ціннісне ставлення до природи розуміємо як готовність учня початкової школи до взаємодії з природою, що базується на усвідомленні цінності природних об'єктів і виявляється в емоціях (задоволення, радість, захоплення) у взаємодії з об'єктами природи.

Проблема ціннісних ставлень в загальній структурі досліджень людини, її особистісних характеристик займає провідне місце. На основі здійсненого наукового аналізу представлено різні підходи щодо визначення сутності понять «цінність» та «ціннісне ставлення». Визначено, що ідея формування ціннісних ставлень здатна до постійного трансформування під впливом конкретних соціально-історичних умов суспільства та інновацій педагогічної науки.

1.3. Вплив етнопедагогіки на формування ціннісного ставлення до природи учнів початкових класів

Вагомий виховний потенціал мають українська культура та етнопедагогіка. Унікальний історико-культурний досвід взаємодії з природою, в основі якої лежить обожнення й одухотворення живої та неживої природи, ще недостатньо застосовується в освітньому процесі початкової школи.

У сучасних міжнародних документах виховання ціннісного ставлення до природи розглядається, як складова освіти сталого розвитку (Education for

Sustainable Development). Зокрема, в них відображено й ідеї застосування досягнень етнічних культур у вихованні школярів. На необхідності врахування національних та регіональних умов в освітньому процесі, формуванні системи цінностей, відповідальної життєвої позиції і поведінки, збереженні традиційних знань наголошується у «Стратегії ЄЕК ООН для освіти в інтересах сталого розвитку» [66]. Проблеми виховання ставлення до природи також були предметом обговорення й на Всесвітній конференції ЮНЕСКО з освіти для сталого розвитку [13]. Результатом конференції стала Боннська декларація, яка вибудовує новий освітній вектор, що забезпечує вміння пошуку рішень і спирається на методи й знання, укорінені в місцевих культурах.

Культура українського народу ґрунтується на сприйнятті світу, як живого організму, що все відчуває і розуміє, вміє спілкуватися з людьми, а коли треба – може за їх гріхи прогніватись та помститися. Сприйняття довкілля нашими предками було емоційним та художньо-образним. Емоції і почуття є тими чинниками, які впливають на формування ціннісного ставлення молодших школярів до об'єктів природи.

Аналіз дефініції «етнопедагогіка», дає можливість стверджувати, що це наука про тисячолітній народний досвід виховання і навчання підрастаючого покоління, виховну мудрість певної етнічної спільності людей. Що стосується поняття українська «національна культура», то воно об'єднує такі поняття «етнос» і «нація». Походження цих понять схоже: етнос (ethnos) в перекладі з грецької означає народ, група, плем'я, а нація (natio) – з латинської перекладається як плем'я, народ [7].

Враховуючи, що етнопедагогіка має великий арсенал засобів виховання особистості, зупинимося на тих, які мають значний вплив на формування ціннісного ставлення до природи. А саме: українські традиції, звичаї, народні свята, вірування, фольклор, декоративно-прикладне мистецтво тощо.

Так, М. Стельмахович зробив великий внесок в розвиток етнопедагогіки. Дослідник у своїх працях описує методи виховання в етнопедагогіці, зокрема приводить багато народних, фольклорних, прикладів, що сприяють

формуванню ціннісного ставлення до природи, розкриває виховний вплив природи, описує народні традиції у ставленні до рослин та тварин: «з губителя природи може вирости черства й жорстока людина, а то й мерзотник. Не можна спокійно спостерігати, як хлопчина тягнеться зруйнувати пташине гніздо чи вкрасти звідти яйця, а то й викинути немічних малят; як він мучить кішку, навмисно дратує собаку, б'є жаб.... батько й мати вважають своїм обов'язком домогтися, щоб їхня дитина зрозуміла, що кривдити слабших від себе, навіть комах, не можна – їм треба співчувати, допомагати, захищати» [65 с. 126].

Слід відмітити, що український народ надзвичайно працелюбний і серед традицій, що впливають на ціннісне ставлення до природи, важливу роль відіграє трудове виховання. Саме завдяки вольовим зусиллям можна змінити у нашому житті те що нам не подобається, лише за допомогою наполегливої праці і зусиль можна добитися успіху, в тому числі і вирішенні екологічних проблем.

Традиції трудового виховання займають важливе місце в етнопедагогіці. Так, одна з традицій дозволяє займатися добродійною працею (без винагороди) навіть у святкові дні та в неділю – гріха не буде [74, с. 138]. Таке зібрання людей заради безоплатної праці зазвичай називають «толокою». Під час толоки, українці, як правило висаджували дерева, розчищали водойми, прибирали прилеглу територію та виконували ще багато різноманітних робіт на користь громади, в тому числі і таких, які можна назвати екологічно доцільними. Колективна праця вважається більш цікавою, ніж індивідуальна, і робиться швидше, і результат – очевидний.

Ощадливість та марнотратство – ще одна цінна народна українська традиція. Особлива увага приділялася предками ощадливості стосовно продуктів харчування. Їжу намагалися з'їсти всю, або поділитися нею з тваринами, адже за народною традицією вважалося великим гріхом викидати харч на смітник, особливо, якщо це стосувалося хліба. Хліб, який брали з собою в поле і не з'їли, приносили додому і віддавали дітям, як «гостинчик від зайчика». Крихти хліба розсипані на столі згортали у жменьку і з'їдали або

віддавали птахам. Знайдений на дорозі в пилюці сухар, слід підняти, обов'язково обтрусити і покласти на підвищенні для пташок [73, с. 8]. Треба відмітити, що дарувати живі квіти в українській традиції було не прийнято, а обрядові букети та інше зілля – ні в якому разі не можна викидали у сміття. Їх використовували для лікарських цілей – купали немовлят, мили голови, заварювали для чаїв, лікарських відварів та як обереги.

За народними традиціями в українських селах господарство велося практично без відходів, вся органіка утилізувалася з подальшою користю. Речі або спалювали у печі, вивільняючи теплову енергію, або піддавали гноїнню на спеціально облаштованих гноярках, отримуючи органічні добрива для підвищення родючості ґрунтів. Народні традиції передаються з покоління в покоління та вважаються важливим засобом екологічного виховання, дотримуючись їх дитина змалечку засвоює екологічну культуру та моделі екологічної поведінки.

Значний вплив на ціннісне ставлення мають народні вірування. «Вірування – думки про світ, зароджені не стільки розумом, як почуванням» [20, с. 99]. Зазвичай, в основі українських народних вірувань стоїть культ природи, ставлення до якої було одухотвореним, божественним. У народній педагогіці є вірування щодо суворої заборони руйнування пташиних гнізд, бо вважалося, що згорить хата. В її основу покладено елемент казковості, тому й дія на дитячу психіку надзвичайна. Національний характер виховання дуже залежить від соціопсихологічного стану суспільства, мови людей, які складають це суспільство, домінуючої релігії, психофізіологічних витоків нації, а також довкілля в якому вона існує. Український казковий епос наповнений дбайливим та ціннісним ставленням до природи, а природа та екологічні фактори долучаються на допомогу учневі. Ця казкова етика актуальна в сучасному національному вихованні. Чільне місце в цьому належить ціннісному ставленню до природи: лише український національний ландшафт дає можливість надати сили й наснаги, живої джерельної води чи цілющого трав'яного напою, солодильних плодів, щоб звичайних хлопець, який бореться

проти Зла, Горя, Біди, міг перетворитися на героя з відчайдушною хоробрістю [20 с. 99].

Народні українські вірування безпосередньо впливали як на моральне так і на духовне виховання дітей, дотримання правил взаємодії людини з природою. За словами В. Кухар, «Сучасна людина, захопившись своїм розумом, несподівано помітила, що не лише не стала розумнішою від своїх далеких предків, а й утратила щось настільки важливе, що не може назвати своє розумне життя щасливим. Ми дедалі більше усвідомлюємо, що занадто відірвалися від природи, від матері-землі і, як стародавній богатир, утратили свою силу, виснажили ті живильні соки, якими годувала нас мати-природа. Вивчення релігійних уявлень наших пращурів допоможе повернути втрачене» [39 с. 290]. Аналіз шкільної навчально-методичній літератури довів, що народні українські вірування майже не представлені у програмному матеріалі початкової школи.

Для нашого дослідження надзвичайно цікаві наукові розвідки Т. Коваленко, в яких авторка надає детальний опис народним іграшкам, розкриває можливості їх застосування у роботі з молодшими школярами, а також описує технологію їх виготовлення [32]. Також В. Вербицький, в контексті формування ціннісного ставлення до природи учнів надає перевагу народознавчим засобам. Автор пропонує реалізувати означену проблему під час гурткової роботи, акцентує увагу на значному потенціалі народних звичаїв і календарної обрядовості у їх роботі [11].

Підростаючому поколінню у спадок дісталася величезна фольклорна традиція. Навіть виокремлюють, як самостійний вид – дитячий фольклор, який функціонує у дитячому середовищі або виконується спеціально для дітей. До дитячого фольклору можна віднести народні твори, які використовуються і передаються самими дітьми, або їх застосовують дорослі у спілкуванні з дітьми, як, наприклад, колискові пісні. Саме вони є вагомою складовою народної педагогіки. Через пісню, казку, приказку, загадку, гру діти засвоюють

духовні та моральні цінності, норми поведінки в природі та побуті, знайомляться з рослинним і тваринним світом рідного краю.

Міфологічний світогляд українського народу (морально-етичні та культурно-духовні чинники) – це багатолітній патріотичний, виховний потенціал українського етносу. Чільне місце в цьому належить мисленню: лише український національний ландшафт дає можливість надати сили й наснаги, живої джерельної води чи цілющого трав'яного напою, солодильних плодів, щоб звичайних хлопець, який бореться проти Зла, Горя, Біди, міг перетворитися на героя з відчайдушною хоробрістю.

Завдяки фольклору, уявного спілкування з представниками рослинного і тваринного світу, діти відчують свою спорідненість з природою, отримують необхідну інформацію про екологічні зв'язки. Також зрозумілим і близьким є малий фольклорний жанр, до якого належать прислів'я та приказки. Це коротенькі вислови, які увібрали в себе життєвий досвід українського народу, і стали своєрідним кодексом його моральних правил та настанов, як от наприклад: «Не плюй у криницю, доведеться води напитися» [73, с. 8].

Вагому роль в житті учнів початкової школи відіграють свята та святкові заходи, що супроводжуються обрядовими або театралізованими діями. За допомогою образів та перевтілень учні більш чітко та повно проявляють свою сутність, розкривають таланти та висловлюють своє ставлення до навколишнього світу. Емоції та переживання дітей, що проявляються в період активної творчої праці, формують характер особистості та залишають слід на все життя. Варто провести одне свято з молодшими школярами, як тут же вони запитують про наступне і все подальше шкільне життя проходить в його очікуванні і наполегливій підготовці до святкової події.

Серед традиційних народних свят, найбільше підходять для проведення зі школярами – календарні свята, тобто ті свята, що повторюються щороку. Календарні свята можуть бути постійними (мати постійну дату – день і місяць) та перехідними (не мати постійної дати). Народні перехідні календарні свята прив'язані до місячних фаз і відбуваються щороку в один і той же день тижня.

Наприклад, це свято Вербної неділі, Великодня, Трійці – святкують в неділю, Навський Великдень і Русалчин Великдень – в четвер, Рахманський Великдень завжди в середу, а свято Шуляка в понеділок, і т. д. [74, с. 16].

Заняття традиційними видами українського декоративно-прикладного мистецтва, також має ціннісний аспект у ставленні до природи. Плетення з лози та соломи, художні вироби з глини, вишивка, витинанки, розписи, що використовуються для прикрашання оселі, посуду, одягу, народні іграшки занурюють дитину у чарівний світ української природи – неймовірно красивих квітів, широких полів та таємничих лісів, казкових птахів і звірів.

Серед народних виробів ужиткового мистецтва особливу роль в екологічному вихованні відіграють дитячі іграшки. Іграшки можуть бути виготовленими власноруч або купованими. Процес виготовлення іграшки власними руками для дітей є надзвичайно цікавою справою. Разом з тим, під час такого заняття вони не лише оволодівають практичними навичками роботи з природним матеріалом, але і отримують необхідні знання про навколишній світ. До того ж народні іграшки є екологічними, їх виготовлення та утилізація не шкодять довкіллю.

Дитяча іграшка дає можливість судити про ментальність українського народу та його вдачу. Народні іграшки носять надзвичайно мирний та доброзичливий характер, у ній відсутня зброя. Серед іграшок багато тварин – пташечок, коників, корівок, баранців, а також багато музичних інструментів – бубнів, дзвіночків, сопілочок, керамічних свищиків. Також українські іграшки можна робити з трави, кукурудзиння та клаптиків тканини. Для дівчат, найулюбленіша іграшка – лялька-мотанка. Ляльку роблять у вигляді немовляти у повиточку, таким чином, мотивуючи дівчинку на відповідальну материнську місію у майбутньому, або у вигляді чепурної ляльки, на яку можна приміряти різні елементи одягу. Займаючись такою творчістю, діти змалку розвивали власні творчі здібності і позитивні емоції, відчуття гармонії, смаку [30].

Ліплення з глини, писанкарство, виготовлення традиційних іграшок з трави, соломи, ниток та клаптиків тканини – це декоративно-прикладна

творчість, яка приносить не лише задоволення, але і розвиває естетичні смаки та волюві якості – наполегливість, терпіння, працелюбність. Важливо, що матеріали, які використовують на виготовлення виробів українського декоративно-прикладного мистецтва, не потребують додаткових витрат, як правило, виготовляються з відходів соломи, трави, лози.

Отже, етнопедагогіка має великий потенціал для формування ціннісного ставлення до природи. Адже вона протягом тисячоліть спонукала людей думати і діяти дбайливо, шанувати природу і все що нас оточує, ставитись до землі, як до матері, яка нас народжує і годує, до води – як до святині, що нас очищає, захищає і зцілює, до тварин і рослин – як до розумних істот, які можуть розмовляти з Богом. Саме такого – дбайливого і ціннісного ставлення до природи бракує українському суспільству нині.

Висновки до розділу 1

Результати проведеного теоретичного дослідження формування у молодших школярів ціннісного ставлення до природи засобами етнопедагогіки дозволили сформулювати такі положення.

Ставлення до природи – своєрідна проекція тих ціннісних підходів, що виробляються людством у процесі культурного розвитку. Цінності становлять фундамент культури, і предметним полем формування цінностей є культура. Закономірно, що категорія цінності є необхідною передумовою розуміння сутності природи, її духовних вимірів, а також чинником осмислення власної поведінки в межах суспільних ціннісних орієнтирів щодо природи.

На кожному історичному етапі розвитку суспільства створюється специфічний набір і структура цінностей. Вони сприяють перетворенню соціальних норм і ідеалів у особистісні принципи. Оцінкові взаємини людини і природи проявляються в активній цілеспрямованій діяльності. Розвиток культури не нівелює природу, а, навпаки, відводить їй чільне місце в розвитку людини. У даному дослідженні природу розглядаємо як особистісну цінність.

У сучасній філософській, психолого-педагогічній науці існують різні

підходи до визначення сутності понять «цінність», «ставлення», «ціннісне ставлення». З огляду на дослідження вітчизняних і зарубіжних учених поняття «ціннісне ставлення» розглядається з позицій аксіологічного підходу.

На основі аналізу літературних джерел виділено ключові компоненти ціннісного ставлення особистості: когнітивний (пізнання, мислення), емоційно-ціннісний (потреби, мотиви, інтереси,) та поведінково-діяльнісний (діяльність, творчість).

Ключове поняття дослідження – ціннісне ставлення до природи розуміємо як готовність учня початкової школи до взаємодії з природою, що базується на усвідомленні цінності природних об'єктів і виявляється в емоціях (задоволення, радість, захоплення) у взаємодії з об'єктами природи.

Вагомий виховний потенціал мають українська культура та етнопедагогіка на формування ціннісного ставлення до природи. Складовими національної культури, на яких ґрунтується етнопедагогіка, та які мають вплив на учнів початкової школи є: українські традиції, вірування, фольклор, народні свята, декоративно-прикладне мистецтво.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ В УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ЗАСОБАМИ ЕТНОПЕДАГОГІКИ

2.1. Дослідження та результати сформованості ціннісного ставлення до природи в учнів початкових класів

Для вивчення стану справи щодо сформованості ціннісного ставлення учнів до природи була складена програма методики дослідження. Мета дослідження на етапі констатувального експерименту – визначення рівнів сформованості у молодших школярів ціннісного ставлення до природи.

Завдання констатувального етапу експерименту:

1. Дібрати та адаптувати існуючі методики для визначення рівнів сформованості ціннісного ставлення до природи учнів 2 клас .

2. Визначити рівні сформованості у молодших школярів ціннісного ставлення до природи.

3. Здійснити аналіз впровадження в сучасний освітній процес початкової школи елементів етнопедагогіки з метою формування ціннісного ставлення до природи.

Педагогічний експеримент проводився на базі початкових класів КУ Сумської ЗОШ I-III ст. №15 імені Д. Турбіна. Загальне число респондентів становило 62, серед них (29 учнів 2-А класу, та 26 учнів 2-Б класу) та 7 вчителів-класоводів.

Для аналізу й оцінки сформованості у молодших школярів ціннісного ставлення до природи визначили, якого саме прояву сформованості чекаємо від них на даному рівні вікового розвитку та їх особистого становлення. Для цього використовуємо розроблені критерії та показники сформованості ціннісного ставлення К. Шевчук. Такі вчені як Л. Божович, З. Васильєва, О. Матвієнко, Т. Коннікова для визначення рівня моральної вихованості найсуттєвішою

вважають моральну спрямованість особистості [48, с. 39]. Дослідження науковців переконливо доводять, що правильно застосувати критерії формування у молодших школярів ціннісного ставлення до природи – означає знайти дієвий засіб підвищення ефективності процесу виховання у сучасних молодших школярів ціннісного ставлення до природи.

В кожному критерію виокремлено відповідні показники, які відображені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

**Критерії та показники сформованості у молодших школярів
ціннісного ставлення до природи**

Когнітивний критерій	Емоційно-ціннісний критерій	Поведінково-діяльнісний критерій
Показники критеріїв		
<ul style="list-style-type: none"> – знання про природу рідного краю; – знання норм і правил поведінки в природі; – знання українських традицій збереження природи 	<ul style="list-style-type: none"> – емоційне ставлення до об'єктів живої природи; – різноманітні потреби та мотиви в пізнанні об'єктів живої та неживої природи 	<ul style="list-style-type: none"> – типи поведінки учнів у природі своєї місцевості; – практична діяльність природоохоронного спрямування

З огляду на обґрунтовану структуру ціннісного ставлення молодшого школяра до природи та використання критеріїв якості засвоєння знань К. Шевчук [79], визначено рівні сформованості ціннісного ставлення: високий, середній, низький, що дасть змогу адекватно оцінити характер розвитку цієї особистісної якості.

Високий рівень – учні обізнані на високому рівні знання про об'єкти живої та неживої природи; розуміють складові природи, що складають цілісну картину рідного краю; позитивно ставляться до об'єктів природи рідного краю; наявні потреби у пізнанні об'єктів природи; проявляють активність під час бесіди на тематику національного фольклору, традицій, вірувань тощо.

Середній рівень – учні мають фрагментарні знання про об'єкти живої та неживої природи; наявний прагматичний характер ставлення до об'єктів природи рідного краю; наявні потреби у пізнанні об'єктів живої природи; проявляють пасивність під час бесіди на тематику національного фольклору, традицій, вірувань тощо.

Низький рівень – учні мають низький рівень знань про об'єкти живої та неживої природи; не сформована цілісність картини поняття «природа»; байдуже емоційне ставлення до об'єктів природи рідного краю; відсутність бажання вести бесіди на тематику національного фольклору, традицій, вірувань тощо.

Теоретичний аналіз досліджуваної проблеми дає змогу стверджувати, що ціннісне ставлення, як одна з основних морально спрямованих якостей особистості, є складним психологічним утворенням, для дослідження якого немає єдиної універсальної методики. Складність дослідження формування ціннісного до природи у молодших школярів пояснюється ще й віковими особливостями, згідно з якими неможливо застосовувати складні методики. Тому в ході дослідження застосовано комплекс методів (Додаток А-В):

- анкетування учнів – «Що я знаю про природу», «Як я ставлюсь до природи», «Мої дії, вчинки в природі» (додаток А);
- бесіди з учнями початкових класів на теми «Що я знаю про природу» та «Моє ставлення до природи» (Додаток Б);
- виконання практичних завдань «Садимо деревце», «Доглядаємо за зимуючими птахами» (Додаток В).

Теоретичний етап дослідження показав, що основним показником ставлення особистості до дійсності та головним компонентом у системі стимулювання діяльності є інтереси молодших школярів. З цією метою - проведено анкетування. Мета анкетування – з'ясування знань учнів про об'єкти природи. Анкета з опосередкованими (непрямими) запитаннями, що не розкриває справжньої мети дослідження, а забезпечує більшу вірогідність вірних результатів. Запропонована анкета містить три блоки, пов'язаних із

повсякденним життям учнів. Учні відповідають, що вони знають про живу та неживу природу; з'ясовуємо чи є домашні улюбленці та як дитина ставиться до рослин та тварин своєї місцевості; чи обізнана дитина щодо правил поведінки в природі та вдома.

Завданням для з'ясування розуміння учнями понять «природа», «чинники забруднення природи» тощо було обрано метод бесіди, оскільки він найбільш адаптований для дослідження особистісних характеристик учнів початкової школи. Мета бесіди – з'ясувати рівень знань про природу, про економію природних ресурсів, емоційний характер ставлення школярів до об'єктів живої і неживої природи. Однак питання бесіди не деталізують окреслених понять, а, навпаки, орієнтують опитуваних на розкриття їх сутності.

Відповідно до вікових і дидактичних особливостей найдоступнішою та найцікавішою діяльністю для молодших школярів є практична. Саме тому ми обрали її в ході нашого констатувального експерименту для виконання практичних завдань «Садимо деревце», «Доглядаємо за зимуючими птахами». Мета цих заходів – визначити рівень знань про конкретні об'єкти природи, інтереси учнів, що носять пізнавальний характер, ступінь зацікавленості природоохоронною діяльністю.

Окремі серії завдань були спрямовані на дослідження підготовки вчителів до формування у молодших школярів ціннісного ставлення до природи. З цією метою використовувався метод анкетування вчителів (Додаток Г). Зміст анкет для вчителів містив дев'ять запитань, спрямовані на визначення розуміння вчителями сутності поняття «ціннісне ставлення до природи»; з'ясування того, якими методами, формами вчителі початкових класів реалізують завдання щодо формування у молодших школярів ціннісного ставлення до природи.

З метою з'ясування знань учнів початкової школи про об'єкти навколишнього середовища було проведено анкетування. Так, результати анкетування засвідчують, що 8,5 % учнів наголошують на тісному зв'язку людини з природою, частковий зв'язок людини з природою засвідчують 38,7 %, взагалі не вбачають зв'язку людини з природою 46,7 % учнів початкових

класів. Свою роль у збереженні природи учні майже не усвідомлюють. Лише 5,4 % вважають, що від них особисто залежить збереження природи, свою часткову роль у збереженні природи вбачають 30,9 % школярів. Натомість 59,9 % учнів вважають, що від них не залежить збереження природи. Дані засвідчують, що учні початкових класів не усвідомлюють зв'язку своєї повсякденної діяльності зі справою збереження природи, що вони не знають про вплив людської діяльності на природу.

Щодо знань школярів про природничі поняття (питання № 1, 4, 5), які формуються під час реалізації природничої освітньої галузі, то всі вони знаходяться на достатньо високому рівні. Прослідковується певний спад моральних і естетичних орієнтацій учнів у контакті з об'єктами природою. Дітей молодшого шкільного віку захоплює проблема практичної користі природи для людини. Зростає впевненість у тому, що все у природі спеціально створено та існує для задоволення людських потреб, бажань і примх: «Я люблю ліс, там добре відпочивати і смажити шашлик»; «Я бережу рослини, адже вони нас годують і лікують»; «Я люблю сонце, бо воно гріє і під ним я засмагаю, значить зміцнюю здоров'я» тощо. Улюбленими тваринами дітей є собака, («ніколи не зраджує господаря і береже будинок»), кіт («пухнастий і грайливий»), хом'ячок («бо займає мало місця», «цікаво спостерігати як ховає корм» тощо). У відповідях учнів віддзеркалюється набуті знання про об'єкти природи під час навчання природничої освітньої галузі. Більша частина респондентів любить і береже природу, але при цьому керуються утилітарно-прагматичними цілями. Як приклад наведемо деякі відповіді школярів: «Я люблю і бережу природу, бо знаю, що ми маємо з неї користь»; «Якщо не берегти природу, то можна залишитись без кисню, а він зараз дуже потрібний, особливо для хворих на COVID-19»; «Я обожнюю тварин, бо вони корисні для мене», чим саме, дитина не пояснює. Отже, у 34,4 % опитаних нами учнів спостерігаються утилітарні установки на взаємодію з об'єктами природи, дитині молодшого шкільного віку важко оцінити власні дії, відсутня мотивація до збереження природи, дитина не усвідомлює ціннісного значення природи.

Аналіз результатів засвідчив, що учні початкової школи у більшості випадків, проявляють інтерес до об'єктів природи, прагнуть допомогти тваринам і рослинам, керуються прагматичними мотивами, сформовані знання носять ситуативний і не глибокий характер. Проявляючи турботу про живі об'єкти, учнями здебільшого керує бажання сподобатись учителеві або батькам. Не знають і не вміють, як правильно діяти в тій чи іншій ситуації в довкіллі.

На основі результатів опитування, учнів розподілено за проявом їх знань, вираженням ставлень і діяльності в природі на рівні, що ілюструє таблиця 2.2.

Таблиця 2.2

Рівні ціннісного ставлення до природи учнів початкової школи за проявом їх знань, вираженням ставлень і діяльності в природі
(за результатами анкетування)

Рівні ціннісного ставлення до природи	Учні (всього 55)	
	Абсол. к-ть	У %
Високий	9	16,3
Середній	30	54,5
Низький	16	29,2

Так, поінформованість учнів щодо об'єктів природи та ставлення до окремих об'єктів природи відбувалося методом бесіди. Високий рівень поінформованості про об'єкти природи продемонстрували 13,2 % учнів. На запитання «що найцікавіше для тебе в природі?», респонденти називали окремих представників флори та фауни – 29,8%, в загальному «об'єкти живої природи – рослини і тварини» – 25,8%, зазначали лише об'єкти неживої природи («свіже повітря, море, гори, ліс, поле тощо») – 7,9 %, дії, пов'язані із отриманням задоволення («купатися, відпочивати, засмагати, ловити рибу тощо») – 11,6%, дії, пов'язані із піклуванням («висаджувати квіти, годувати птахів, гуляти з собакою») – 19,3 %, емоційно спрямовані дії («милуватися небом, слухати спів птахів, малювати рослини та тварин») – 10,2 % опитаних.

Результати переконливо демонструють, що об'єкти неживої природи є мало цікавими для учнів початкової школи, вони більше переймаються конкретними об'єктами й намагаються отримати від них задоволення, а ніж піклуватися ними.

Відповідаючи на запитання «Чи бувають в природі погані рослини або тварини?», зазначили, що в природі є такі (75,3 %), з них 25,9%, вказали, що «погані є лише тварини, а рослин немає». Несподіваними були наступні відповіді: «погані тварин це злий вовк», «слизька жаба» (12,1 %). «Усі тварини й рослини потрібні», «я обожаю всіх тварин і різноманітні рослини», «всі потрібні» – зазначили 17,5 % респондентів.

Під час бесіди ми зробили висновок, що якщо ставити перед учнями конкретні та ще й навідні запитання, наштовхувати їх на хід міркувань, то вони глибше занурюються у свої знання про природу і ґрунтовніше та ширше розповідають про неї. Найбільше учні люблять розповідати про те як їх сім'я відзначає свята. Зауважимо, що тільки 1,3 % учнів згадали про державні свята. Більшість учнів розповідають про традиції святкування Великодня, Різдва, Івана Купала.

Відповіді на питання, які стосувалися економного господарювання дали змогу констатувати наступне: на уточнююче запитання як це можна робити, змогли відповісти 60,1 %, відповіді були наступні: «засаджувати газони», «замість пакетів використовувати торбинки», «здавати використані батарейки», «економити воду і світло». Позитивним є той факт, що переважна більшість учнів вказали на необхідність берегти вдома воду, світло, газ, тепло вимикаючи їх коли не користуєшся: «закривати кран», «набирати воду в склянку, коли чистиш зуби», «вимикати світло» тощо (79,0%). Проте на запитання «чому це необхідно робити?», значна частина учнів вказала «не знаю, так кажуть дорослі (мама, тато, бабуся тощо)» (35,8%), «щоб економити кошти» (32,7%), лише 11,2% зазначили «щоб берегти природу (річки, озера, дерева тощо)». Таким чином виявлення високої частки бажаючих розумно та споживати ресурси є позитивним, однак це є результатом наслідування і родинних впливів зі

слабкою природоохоронною мотивацією. Аналіз проведеної бесіди продемонстровано у таблиці 2.3. Дані таблиці свідчать про те, що молодші школярі у невимушеній довірливій атмосфері бесіди ілюструють досить глибокі знання про об'єкти природи, але нажаль все ж таки є певний відсоток учнів з низьким рівнем.

Таблиця 2.3

Рівні обізнаності учнів початкової школи про об'єкти природи
(за результатами бесіди)

Рівні ціннісного ставлення до природи	Учні (всього 55)	
	Абсол. к-ть	У %
Високий	10	18,1
Середній	31	56,3
Низький	14	25,6

Аналіз виконання практичних завдань «Садимо деревце» та «Доглядаємо за зимуючими птахами» довів, що відповідно до вікових особливостей, школярі охоче беруть участь у подібного роду діяльності, яка вимагає від них певного рівня теоретичних знань. Представляємо результати діяльності в природі відповідно до визначених рівнів.

Так, низький рівень спостерігали в 33,8 % учнів початкової школи. Ці учні не виявили готовності виготовляти годівнички; не завжди дотримуються правил поведінки в природі, не виявляють бажання та активності у підготовці ґрунту для висаджування дерев; не мають почуття особистої відповідальності за об'єкти природи.

Середній рівень наявний у більшості учнів – 50,8 %. Вони завжди виявляють готовність допомогти природі. Школярі цього рівня іноді порушують правила поведінки в природі; з бажанням і задоволенням виготовляли годівнички; беруть участь у підгодівлі птахів, але переважно за нагадуванням вчителя.

Високий рівень спостерігали у 15,4 % учнів. Це діти, які готові надати необхідну допомогу природі з використанням знань відповідно до конкретної

ситуації; школярі дотримуються правил поведінки в природі, самостійно приймають рішення, які спрямовані покращення реальної ситуації. Учні виявляють активність у виготовленні годівничок і без нагадування вчителя годують птахів; відчувають особисту відповідальність за вчинені дії; пропонують власний варіант виходу із ситуації; розуміють необхідність і важливість зелених насаджень.

Порівняльний аналіз ціннісного ставлення до природи дає можливість стверджувати, що у молодших школярів на етапі вхідного експерименту переважає емоційно-ціннісний критерій, чуттєва сфера взаємодії з об'єктами природи. Зауважимо, що у загальному учні продемонстрували низький рівень знань про об'єкти природи (переважання середнього і низького рівнів сформованості когнітивного критерію). На нашу думку, необхідно озброїти учнів ґрунтовною системою знань про природу, сформувані цілісне уявлення і взаємозалежність об'єктів живої і неживої природи.

На основі аналізу результатів анкетування, бесіди та практичних завдань були встановлені загальні показники розподілу дітей за рівнями сформованості ціннісного ставлення до природи (табл. 2.4, рис. 2.1).

Таблиця 2.4

**Рівні сформованості ціннісного ставлення до природи
учнів початкових класів
(загальна кількість учнів 55 осіб)**

Методи	Рівні сформованості ціннісного ставлення до природи					
	Високий		Середній		Низький	
	в абс. Числах	у %	в абс. числах	у %	в абс. числах	у %
Практичне завдання	8	15,4	25	50,8	22	33,8
Бесіда	10	18,1	31	56,3	14	25,6
Анкетування	9	16,3	30	54,5	16	25,5
	*	16,6	*	53,8	*	29,6

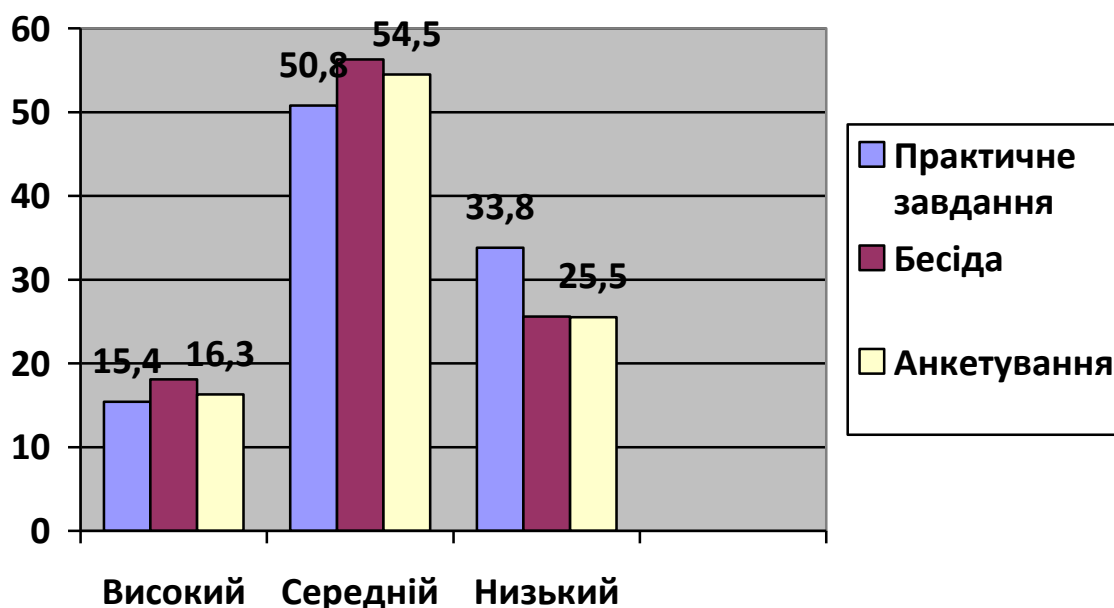

Рис. 2.1. Діаграма рівнів сформованості ціннісного ставлення до природи учнів початкових класів (%)

Наступним завданням дослідження було проаналізувати впровадження в сучасний освітній процес початкової школи елементів етнопедагогіки з метою формування ціннісного ставлення до природи та визначити підготовку вчителів до розв'язання означеної проблеми.

Аналіз Державного стандарту початкової освіти дає характеристику освітніх галузей і визначає мету та завдання кожної галузі. Галузями, що безпосередньо впливають на формування ціннісного ставлення до природи є природнича, технологічна, соціальна, мистецька, мовно-літературна. Нами було здійснено детальний аналіз природничої освітньої галузі, яка найбільш адаптована до формування означеної проблеми. Як зазначено у стандарті, природнича освітня галузь ставить: «виховання соціально активної особистості, яка усвідомлює свою належність до різних елементів природного середовища, бережливо ставиться до природи, людей і самого себе; забезпечення єдності інтелектуального та емоційного сприйняття природи з практичною природоохоронною діяльністю; засвоєння традицій українського народу у відносинах людини з природою» [21]. Ми виокремили теми інтегрованого

курсу «Я досліджую світ», в які доцільно включати елементи української культури (Додаток Г).

Наступне завдання реалізували за допомогою анкетування вчителів експериментальної школи (Додаток Г). Натомість опитування показало, що вчителі неоднозначно оцінюють рівень формування у школах ціннісного ставлення до рідного краю: 69,3% вчителів вважають, що сучасна школа забезпечує формування у молодших школярів ціннісного ставлення природних об'єктів, 27,3% – заперечує дане твердження, а 26,7% вчителів не можуть визначити сутність поняття «ціннісне ставлення до природи». Про це свідчать такі відповіді: «Любов до рідного краю, шанобливе ставлення до природи», «Збереження природи рідного краю» тощо. Натомість учителі зазначають, що робота з формування цінностей, які виражають ставлення до природи, здійснюється як в урочний і позаурочний час. 91,3% називають такі предмети, як «Я досліджую світ», «Літературне читання», «Образотворче мистецтво» які найбільше формують в учнів ціннісне ставлення до природи. Серед форм позаурочної та позакласної роботи найбільше виділяють екскурсії, організацію свят, ранків, діяльність гуртків, походи.

На запитання «Яким чином Ви формуєте у своїх учнів ціннісне ставлення до природи?» 22% учителів здійснюють таке завдання в ході організації урочної діяльності, 18% учителів розв'язують його під час позаурочних видів діяльності, 22% учителів, організовуючи виховну роботу, здійснюють формування цінностей, 14% учителів, формуючи в учнів ціннісне ставлення до природи, застосовують у своїй роботі творчий підхід. Це підтверджують відповіді «Ми готуємо проекти, розгортки на теми «Збережемо природу», «Тварини нашого краю», «Природа України», «Червона книга Сумщини».

Також виявлено труднощі, яких зазнають вчителі у процесі формування у школярів ціннісного ставлення до природи, головними серед яких є: недостатнє програмно-методичне забезпечення, перебування тривалий час учнів на дистанційному навчанню. Тому, окреслюючи, які заходи необхідно вжити для поліпшення процесу формування цінностей у школі, особливу увагу звертають

грунтовнішу організацію пошуково-дослідної роботи (15,7%), реалізацію завдань екологічного виховання (7,8%) , взаємодію в роботі сім'ї та школи (7,8%), тільки 1,9% вчителів вважають за необхідне надати освітньому процесу природознавчо-екологічний характер. Цікавий той факт, що 21,6% учителів зазначають, що школа достатньо формує в учнів початкових класів ціннісне ставлення до природи, тому додаткових заходів вживати не потрібно.

З'ясувалось, яка методична допомога потрібна вчителям для розв'язання окресленої проблеми. 17,6% учителів потребують додаткового часу, 11,8% бажають збільшення інформаційної наукової літератури, 29,4% – методичних посібників відповідного змісту, 17,6% учителів незадоволені сучасними підручниками, 3,9% учителів початкових класів вважають, що мають недостатні знання з ціннісного ставлення, тому хотіли би пройти спеціальні курси перепідготовки.

Звертають вчителі увагу і на проблему взаємодії сім'ї та школи з окресленої проблеми. Зокрема 11,8 % учителів вважають, що її можна розв'язати через зміст виховних годин, 52,9 % – за допомогою проведення спільних заходів, 1,9% – через залучення батьків до природознавчої пошукової роботи, 5,9 % – проповідують збереження традицій, 5,9 % учителів говорить, що з батьками треба проводити педагогічні читання, ознайомлювати з відповідною літературою, 21,6 % учителів не змогли визначити, як залучати батьків до роботи з формування в учнів ставлення до природи.

Різні відповіді ми одержали на питання «Які, Ви вважаєте, технології доцільно використовувати в освітньому процесі школи з метою ефективного формування в учнів ціннісного ставлення до природи?». Так, на інтеграцію навчання звернули увагу 24,0%, домінуючу роль інтерактивним технологіям надають перевагу 20,0 %, ролі дидактичним іграм – 6,0%, нестандартним технологіям – 8,0 %, комп'ютеризації навчання – 4,0%, особістісно-орієнтованому вихованню – 1,9 % вчителів. Вражає той факт, що 36,0% вчителів не дали відповіді на запитання, мотивуючи це бажанням працювати в звичайному режимі (без організації дистанційного навчання).

Із факторів, що частіше впливають на формування у молодших школярів ціннісного ставлення до природи, учителі називають: приклад батьків (41,2), зниження інтересів до народних традицій (21,5%), сучасний економічний стан (9,6%), 27,7% учителів не відповіли на дане питання.

Отже, розв'язуючи завдання вивчення стану готовності вчителів до формування у молодших школярів ціннісного ставлення до природи, з'ясовано, що:

1. Більшість вчителів розуміють зміст поняття «ціннісне ставлення до природи» та важливість його формування у початковій школі.

2. На уроках і в позаурочній діяльності природознавчо-екологічне виховання молодших школярів здійснюється у формі бесід, пояснення правил поведінки у природі, проведення екскурсій у природу тощо. До того ж, ці заходи проводяться не систематично, мають, здебільшого, епізодичний характер.

Констатувальний експеримент показав, що існує ряд протиріч, які характеризують ставлення учнів початкової школи до природи, зокрема між:

- розумінням школярами необхідності збереження і примноження живої та неживої природи та байдужим ставленням до окремих її об'єктів;
- бажанням проводити природоохоронну роботу та недостатньою системою знань і мотивів її здійснення.

У ході констатувального експерименту виявлено що сучасний стан сформованості ціннісного ставлення до природи у дітей молодшого шкільного віку загалом характеризується як недостатній. У перебігу дослідження було визначено: переважання середнього рівня сформованості в учнів початкової школи ціннісного ставлення до природи, привілеювання емоційно-ціннісного критерію ціннісного ставлення до природи, недостатня теоретична, методична та практична готовність вчителів до формування зазначеної якості.

2.2. Організація та аналіз методики ціннісного ставлення до природи учнів початкової школи засобами етнопедагогіки

Для вирішення даної проблеми, було проведено формувальний етап експерименту. Базою для проведення даного експерименту стали початкові класи КУ Сумської ЗОШ I-III ст. № 15 імені Д. Турбіна. При відборі класів експериментальних і контрольних враховувались рівноцінність за наповнюваністю класів та матеріальним забезпеченням. Респондентами дослідження стали 55 учнів. З них 26 – експериментальні (2(3)-Б) та 29 – контрольні (2(3)-а) класи, 7 вчителів початкової школи.

Розробка змісту матеріалу для організації та проведення формувального етапу експерименту передбачала:

- застосування елементів народної педагогіки на інтегрованих уроках з курсу «Я досліджую світ» (природнича, громадянська та історична освітні галузі);
- розробка окремих уроків з використанням засобів етнопедагогіки (українських народних персонажів, традицій, вірувань тощо);
- організація та проведення виховних заходів на традиціях української народної культури.

Основна увага акцентувалася на змістовому наповненню навчального матеріалу цікавими елементами народної української культури (прислів'я, загадки, міфи, народні вірування). Також розробці окремих уроків з використанням українських народних персонажів, фольклору, народним традиціям тощо (всього розроблено 10 тем з курсу «Я досліджую світ»). Враховуючи вік дітей, організовували та проводили виховні заходи на основі української етнічної культури (організовано та проведено 3 заходи).

Розроблені уроки були у вигляді історій-казок, з постійними друзями (герої заняття): Ласунчиком, русалочкою Русею, охоронцем Чугайстером, красунею Лелею та її братом Лелем, неслухом чортиком Куцьом, а також змінними персонажами української міфології та представниками флори і

фауни, які щоразу приходили розповідати свої історії та просили допомоги в учнів. Особливість казкових героїв у тому, що вони одного віку з учнями, часто помиляються, роблять дурниці, мають різні захоплення, але дуже люблять свій Чарівний ліс та оберігають природу.

На заключному етапі кожного уроку та виховного заходу, зазвичай у підсумках, здійснювався аналіз та складались правила поведінки в природі.

Враховуючи теоретичні аспекти єдності культури і природи, народна традиція завжди враховувала формування одного через іншого, створюючи фундаментальні основи ціннісного ставлення до природи, які входять в поняття «менталітет».

Ментальність відображає духовний світ учня в контексті відповідної епохи чи етнокультури. До цього духовного світу можна віднести суб'єктивні уявлення людей, вірування, установки, напрям думок, стереотипи сприйняття і поведінки, стандарти способи вирішення екологічних проблем. Менталітет моделює не тільки напрям думок, але й створює мотиваційну орієнтацію ціннісного ставлення, не тільки концептуалізує внутрішній світ учня, але й об'єднує свідомість особистості з колективною свідомістю.

Український менталітет – це наслідок відображення специфіки взаємодії українців з історично створеними природними умовами існування. Вплив природи на український менталітет особливо значущий. Так склалося, що сама природа зумовила велику кількість традицій, звичаїв, народних свят. Природна детермінація української культури проявляється і в ціннісному ставленні учнів до природи. Явища навколишнього середовища сприймаються і усвідомлюються українцями при допомозі «посередників», в якості яких виступають нерідко сонце, земля, дощ, дерева, рослини, вода, річки і тварини.

Як зазначав Л. Павленко: «Не можна любити щось або когось, не знаючи. Любити насамперед – це знати. Отож і природу любити означає знати її, спостерігати, аналізувати, і вона, розкриваючи таємниці, озветься у вашій душі радістю життя». Саме тому досвід українського народу, його вивчення допоможе підростаючому поколінню символізувати в об'єктах чи явищах

природи людські якості: барвінок – символ молодості, явір – символ краси й любові тощо. Тому важливим фактором формування ціннісного ставлення стали еконатуралістичні походження народних традицій, норм екологічної поведінки, цінності природи.

Чуттєве сприймання природи належить спостережливості українців. Вся та історична мудрість представляє для нас не тільки історичну пам'ятку, але й ту модель екологічного виховання учнів, яка дає матеріал для вивчення і формування ціннісного ставлення до природи молодших школярів. Це пізнання всього того, що здатне допомогти осмисленню майбутнього через розуміння минулого і теперішнього.

Вірування, прикмети, приказки і легенди лежать в основі світоглядних уявлень учнів і наповнюють їх духовне життя. Усна народна творчість ввїбрала в себе все багатство ідей, спостережень за екологічною дійсністю минулих поколінь.

В нашому експерименті знайомили учнів з усією палітрою екологічного досвіду минулих поколінь українців, з метою вироблення в них естетичного, морального, ціннісного ставлення до природи. Дякуючи натуралізації, шляхом причинно-наслідкових узагальнень під час проведення чи то прогулянки, чи екскурсії, завдячуючи спостереженням, формували ціннісне ставлення до природи учнів. Наприклад, під час спостереження за калиною, підводили до поняття її краси, порівнюючи з дівочою красою. Наводили прислів'я, приказки, для узагальнення загадки. Екологічні норми українського народу забороняли без особливої потреби вирубати дерева, а тим більше знищувати звірів і птахів.

В традиційних уявленнях українців важливе місце займав багатий і різноманітний світ звірів. Звірі, птахи і плазуни, земноводні і комахи присутні в народних звичаях, іграх, прикметах і прогнозах.

Так, при роботі над темою «Як людина пізнає світ» з курсу «Я досліджую світ» ми запропонували учням знайомство з міфічними персонажами. Діти пізнавали світ з русалочкою Русею, яка охороняла водойми, Чугайстером –

охоронцем лісів, Ласунчиком – охоронцем пасіки та божеством страху – Дивом. Учні залюбки знайомились з кожним персонажем, його особливою місією в природі та природними об'єктами, які вони охороняють.

При вивченні теми «Дерева, кущі, трав'янисті рослини» учні перетворилися на помічників Лісовичку та лісовим мешканцям. Разом вони врятувати ліс, на місці якого «не добрі» люди вирішили побудувати офісний центр та паркінг. Лісові герої, а з ними й учні, знайомились з нагальною проблемою, – до лісу почала з'їжджатись велика техніка, з'явився шум і почали зрубувати дерева. Лісові герої розповідали учням, про свою домівку, побут, одночасно знайомили з різницею між рослинами – деревами, кущами та травами. Наочно демонстрували взаємозв'язками в природі та їх значенням для екологічної системи. З метою формування в учнів суб'єкт-суб'єктного ставлення до об'єктів рослинного світу, застосовували «метод контрастів». Велике дерево розглядалось як домівка для звірів і комах, їдальня для птахів, захист для тварин. Кущі також було продемонстровано як домівку (кубло) та їдальню для звірів, схованку від дощу для птахів. В ході обговорення школярі приходять до висновку, що людина знищуючи ліс, залишає без умов існування велику кількість тварин. Учні демонстрували турботу, переживали за долю лісових мешканців, таким чином ми намагалися формували суб'єкт-суб'єктне ставлення до природи, вчилися сприймати рослинний світ непрагматично.

Наступна тема «Листяні та хвойні рослини», де діти також були рятувальниками Чарівного лісу. При роботі над темою, учні з'ясували, які існують види лісу, якою рослинністю вони характеризуються, їх відмінності і значення у природі. У процесі групової роботи, учням пропонувалось знайти влучний спосіб, щоб зберегти ліс, зрозуміти і прорахувати наслідки його знищення для людини, тварин, рослин і об'єктів неживої природи. Школярі з великим задоволенням допомагали героям, складали привила «бережіть ліс», «життя в лісі» тощо. Така діяльність привела учнів до висновку, для того, щоб врятувати ліс потрібно на місці зрубаних дерев, посадити нові молоді деревця.

Тема «Дикорослі рослини рідного краю» познайомила учнів з міфами і легендами про флору рідного краю. Діти дізналися, що наші предки ніколи не зривали рослини просто так, а лише з певною метою: для купання та миття голови, для лікування, для обрядових дій. Також було повідомлено, що українці ніколи не викидали на смітник зірвані квіти, вони їх висушували і використовували за призначенням (купали в них немовлят, заварювали чай, робили лікарські настоянки, минулорічні вербові гілочки спалювали під час випікання великодніх пасок).

Учні дізналися, що українці ніколи не дарували живі квіти: «Великим гріхом вважалося зривати й дарувати квіти, а також незрілі плоди, бо то означає смерть (квіти несли тільки на похорони: встеляли останню земну дорогу людині, клали на могилу). Зірвана й подарована квітка – знак заповідання зла, тобто людині бажають того самого, що вчинили з рослиною» [10, с. 427]. Під час уроку опрацювали народні повір'я такі як: «рватимеш без потреби квіти – випадатиме волосся», «зірвеш лілею на ставку – русалка за руку схопить і потягне у вирву». Учні дізнались, що в давнину, перший раз до школи діти йшли не з букетами квітів, а з хлібом, який був загорнутим у рушник. Випроводжаючи вперше дитину до школи, мати пекла їй на щастя і долю спеціальний хліб і вишивала рушник, щоб шкільне життя було легким, а наука корисною. Рушник висів на почесному місці і мав повсякчас нагадувати вчителю про велику місію – навчати мудрості і спрямовувати дитину на добро, яку доручили йому батьки. У підсумковій частині уроку, діти порівняли традиції збереження рослин, що існували в предків, із сучасними поглядами.

Під час опрацювання теми «Свійські тварини рідного краю» учні дізнались, що український народ шанобливо ставився до тварин, які приручив до себе. Селяни спочатку давали їсти худобі, а потім вже самі сідали за стіл: «Бо як хочеш бути чистим перед Богом, то мусиш спершу за меншого від себе подумати... Не даш скотині води – від слабости горітимеш...» [39, с. 20]. Кожна українська сільська родина обов'язково мала свійських тварин. Відсутність

тварин у господарстві говорила про недбалість хазяїв, про них говорили: «То такий двір, що й собака не тримається».

Дана тема допомогла школярам з'ясувати, як український народ ставився до свійських тварин. Здавна в народі шанували корову, вона вважалася годувальницею родини, бо власним молоком вигодовує людських дітей. Віддячували тварину по різному, так на Різдво випікали калач «рожество», на Великдень обов'язково пригощали шматочком освяченої паски. Навіть за однією із версій походження назви Україна із санскриту означає «країна бикатура-корови» [46, с. 21]. Коза вважалася символом родючості, на свято Маланки водили козу з піснями. Охоронцем від темних сил, вважали півня, саме він своїм співом відганяє нечисту силу, а кожного ранку «будить сонце». Півня часто вишивали на рушниках, малювали на печях. Кращим другом Домовика вважається кіт, тому його і впускають першим у нову оселю, він допомагає налагодити стосунки. У продовженні до зазначеної теми, під час бесіди, пригадали вірші та пісні про kota, визначили його риси в народних традиціях, а саме: допомагає бавити дітей, полює на мишу, помічник у хатній роботі: «А ти, коте сірий, вимети нам сіни, а ти, коте рудий, витопи нам грубу, а ти, волохатий, прибери нам в хаті».

У підсумку до уроку розповіли, що у наших предків не було покинутих, безпритульних тварин. Далі було з'ясовано, яка причина великої кількості безпритульних тварин сьогодні, що змушує людину покинути тварину, залишити її без свого піклування. В процесі бесіди, учні дійшли висновку, що в українців рівень доброти людини визначався по її ставленню до тварин.

Під час експерименту проводили уроки-екскурсії. Так, тема «Спостереження за осінніми змінами в живій і неживій природі: «У гостині Рода на лоні природи» мала на меті ознайомити учнів з природою рідного краю, цілющими властивостями лікарських рослин, з українськими народними віруваннями, звичаями, обрядами, фольклором; виховувати бережливе ставлення до природи рідного краю. У процесі організації екскурсії користувалися наступними методичними рекомендаціями: 1) доцільність

(користь від екскурсії, здійснення освітніх і пізнавальних завдань); 2) безпеку для школярів і довкілля; 3) емоційний фон (враження від екскурсії [81]). Про доцільність слід подумати ще на підготовчому етапі, адже завдання, які отримують учні напередодні екскурсії, впливатимуть на мотивацію їх поведінки у природному середовищі. Тому вони повинні бути альтруїстичними, спонукати до обмеження споживацьких інстинктів, корисними і безпечними для природи. На екскурсію бажано взяти фотоапарат та відеокамеру, щоб фіксувати барви і голоси природи. Ці матеріали доречно буде використати на заняттях зв'язного мовлення та образотворчого мистецтва.

В процесі екскурсії з учнями збирали рослини для спільного букету-оберегу класу. Вчитель розповіла, що зазвичай наші бабусі робили такий букет наприкінці літа, щоб не завдати великої шкоди рослинам. Адже з приходом осені вони зникнуть. Зрізали рослини ножицями, щоб не пошкодити коріння. Пере тим, як зрізати першу рослину для оберегу, наші предки просили у неї пробачення: «Коло тебе приклякаємо, бо просити тебе маємо: ти лиши своє коріння, подаруй нам своє вміння. То не ми тебе зриваєм – бог нам поміч посилає... він дає тебе на в руки, щоб не знала душа муки». Детальний конспект уроку подано у Додатку Д.

Нами проводилась уроки-етноказка «Пригоди в Екоцарстві, Сумському державстві». Діти складали її сюжет у процесі гри, спираючись на відомості, одержані самими з книг, із розповідей вчителя на уроках «Я досліджую світ», батьків. У казці «діють» ті ж самі герої (Руся, Чугайстер, Ласунчик, Диво) тварини, рослини, образи народних казок, де розповідається про екологічні проблеми рідної місцевості. Виставка-кросворд для молодших школярів може бути виготовлена у вигляді чарівного книжкового дерева, на «гілках» якого розміщені (як його листочки) книги, що повертаються до дітей яскравими обкладинками, якщо діти дають правильні відповіді на запитання екокресворду.

Динамічність є важливою характеристикою заходів, адресованих дитячій аудиторії. Зробити їх такими вдасться, якщо в роботі надається перевага активним формам спілкування з учнями. Так, нами проводилось етно-лото «Дивосвіт рідної

природи», дискусія «Що ми охороняємо – природу чи власне життя?», еко-бумеранг «Що буде, якщо?».

На етапі формувального експерименту нами використовувалось чимало виховних засобів, які оптимізували формування у молодших школярів ціннісного ставлення до природи: відеобесіди (слайд-бесіди) «Маланка і Василь», «Жайворонки»; конкурс розповідей «Лялька-мотанка, іграшка чи оберіг?», «Буслові лапи» (так називали печиво, яке пекли на Благовіщення); природничий етно-калейдоскоп «Природа мого краю за ... років», «Вмію відпочивати – й довкіллю лиха не завдати».

На завершальному етапі формувального експерименту провели виховний захід за темою «Рослини і тварини в українській символіці» (Додаток Е). По суті, проведений захід був підсумковим заняттям в якому учні пригадували від чого рятували Чарівний ліс, чому зникають певні види рослин і тварин, як можна берегти природу вдома, повторювали норми і правила поведінки в природі. Також школярі мали змогу долучитися до аналізу проблемної ситуації про трьох друзів, які робили руйнівні дії у своєму місті, а потім їх друзі та наслідували їх приклад. В ході учні замислилися над ситуацією, коли з маленького вчинку може трапитись велике лихо.

Отже, запропонована методика формування ціннісного ставлення до природи складалася з наступних форм організації навчання: урочної – уроки-казки, уроки-екскурсії, інтегровані уроки, урок-гра; позаурочної – виховні заходи. Застосовувалися наступні методи й прийоми: розповідь, бесіда, заохочування, переконання, ситуації вільного вибору, метод-контрастів.

З метою перевірки обґрунтованої методики формування ціннісного ставлення до природи учнів початкової школи використовувалися ті ж методи, критерії та показники, що і на етапі констатувального експерименту. Формувальний експеримент супроводжувався відповідними вимірами, що дозволило одержати зміни основних показників формування у молодших школярів ціннісного ставлення до природи. Результати опрацьовувались з

використанням математичних методів (знаходження середньоарифметичних показників).

Аналіз результатів дав можливість встановити динаміку рівнів сформованості ціннісного ставлення молодших школярів до природи. За результатами експерименту проілюстрували рівні сформованості ціннісного ставлення у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5.

**Динаміка рівнів ціннісного ставлення до природи
учнів початкової школи
(загальна кількість учнів 55 осіб)**

Методи констатувального та формувального експерименту	Рівні сформованості ціннісного ставлення до природи								
	Високий (%)			Середній (%)			Низький (%)		
	К/Е	К/к	Е/к	К/Е	К/к	Е/к	К/Е	К/к	Е/к
Анкетування	16,3	18,1	31,5	54,5	57,6	56,4	25,5	24,3	12,1
Метод бесіди	18,1	20,8	35,4	56,3	55,6	53,4	25,6	23,6	11,2
Виконання практичних завдань	15,4	17,1	31,2	50,8	53,1	57,9	33,8	29,9	10,9

Аналіз кількісних показників свідчить, що в експериментальній групі порівняно з контрольною має місце істотне збільшення учнів, яким властивий високий рівень ціннісного ставлення до природи, та зменшення чисельності молодших школярів з середнім та низьким рівнем.

Рівні знань про природу у молодших школярів за результатами анкетування наступні: високий рівень – К/к – 18,1%, Е/к – 31,5 %, середній рівень – К/к – 57,6%, Е/к – 56,4 %, низький рівень – К/к – 24,3%, Е/к – 12,1 %.

Аналіз методу бесіди ілюструють такі результати: високий рівень знань про природу (К/к – 20,8%, Е/к – 35,4), середній рівень (К/к – 55,6%, Е/к – 53,4%), низький рівень (К/к – 23,6, Е/к – 11,2%). Суттєво відрізнявся сам характер бесіди. З учнями експериментальних класів бесіда носила невимушений характер, учні охоче ділилися своїми знаннями, опитувачам приходилося менше ставити додаткових, навідних запитань, орієнтувати на напрямок думки. Учні контрольних класів, як правило відповідали одним реченням, кількома фразами, не заглиблюючись у подробиці.

Результати проведених практичних завдань у процесі експериментального дослідження (формувальний експеримент) теж показали динаміку рівнів: високий рівень – К/к – 17,1%, Е/к – 31,2%, середній рівень – К/к – 53,1 %, Е/к – 57,9 %, низький рівень – К/к – 29,9 %, Е/к – 10,9 %.

Зіставляючи дані рівнів сформованості у молодших школярів ціннісного ставлення до природи, можна констатувати, що запропонована методика процесу формування ціннісного ставлення до природи дала позитивні результати. Істотна різниця, яку можна побачити в зафіксованих числових показниках, свідчить про ефективність засобів етнопедагогіки у процесі навчання і виховання. Унаочнення результатів педагогічного експерименту продемонстровано на рисунках 2.2. та 2.3.

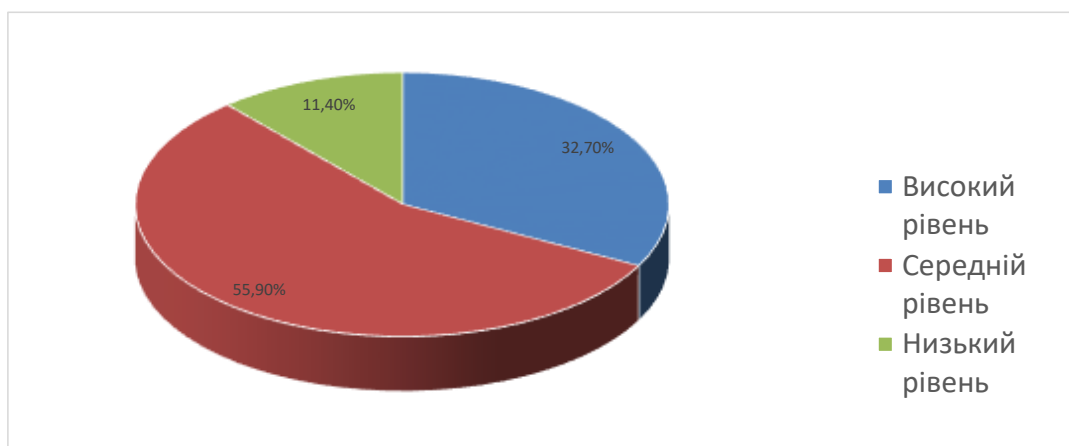

Рис. 2.2. Розподіл учнів за виділеними рівнями ціннісного ставлення до природи в експериментальній групі

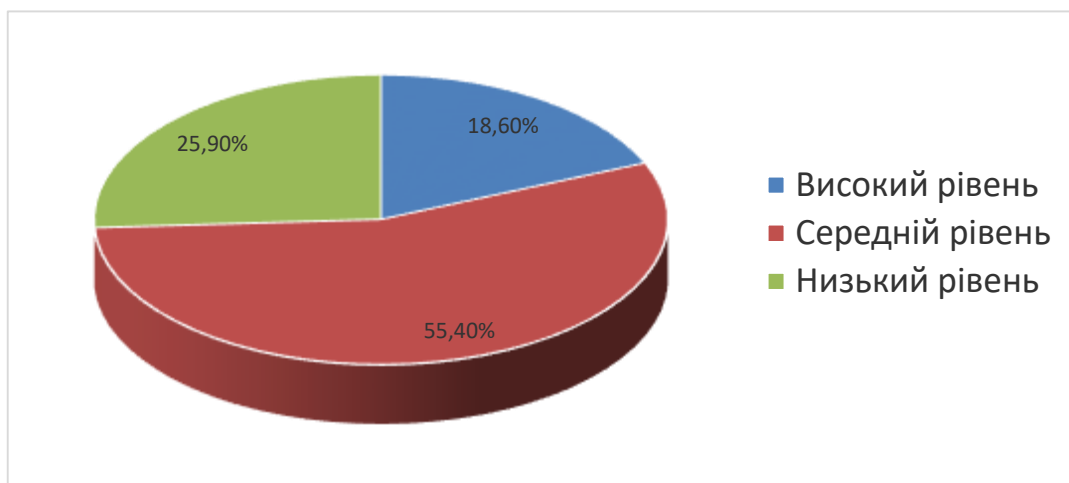

Рис. 2.3. Розподіл учнів за виділеними рівнями ціннісного ставлення в контрольній групі.

Результати формувального експерименту дають підстави стверджувати, що в експериментальному класі відбулося зростання високого рівня сформованості ціннісного ставлення (+14,6 %) та зниження низького рівня (– 18,2 %). Середній рівень набув незначного зниження за двома показниками. Це стало свідченням того, що здійснений експеримент сприяв ефективності у формуванні ціннісного ставлення до природи.

Висновки до розділу 2

Узагальнюючи результати експериментального дослідження ціннісного ставлення молодших школярів до природи, зазначимо:

– ФОРМУВАННЯ ціннісного ставлення молодшого школяра до природи має своєрідні характеристики, що зумовлюються як віковими особливостями учнів, так і специфікою організації освітнього процесу;

– дослідження формування ціннісного ставлення до природи в учнів початкової школи вимагає комплексного охоплення найширшого діапазону основних аспектів вияву його параметрів. Цим зумовлений добір методик дослідження (анкетування учнів; бесіди; виконання практичних завдань);

– визначено рівні сформованості досліджуваної якості (високий, середній, низький);

– результати експериментального дослідження дають підстави стверджувати, що сучасний стан сформованості ціннісного ставлення до природи у дітей молодшого шкільного віку загалом характеризується як недостатній; було визначено переважання середнього рівня сформованості в учнів початкової школи ціннісного ставлення до природи, тоді як низький рівень у два рази перевищує високий;

– результати опитування вчителів дають право стверджувати про відсутність систематичного, цілеспрямованого комплексного підходу до ціннісного виховання школярів.

Констатувальний експеримент показав, що існує ряд протиріч, які характеризують ставлення учнів початкової школи до природи, зокрема між:

– розумінням школярами необхідності збереження і примноження живої та неживої природи та байдужим ставленням до окремих її об'єктів;

– бажанням проводити природоохоронну роботу та недостатньою системою знань і мотивів її здійснення.

Розробка змісту матеріалу для організації та проведення формувального етапу експерименту передбачала змістове наповнення навчального матеріалу

цікавими елементами народної української культури (прислів'я, загадки, міфи, народні вірування); розробці окремих уроків з використанням українських народних персонажів, фольклору, народним традиціям тощо (всього розроблено 10 тем з курсу «Я досліджую світ»). Враховуючи вік дітей, організовували та проводили виховні заходи на основі української етнічної культури (організовано та проведено 3 заходи).

Обов'язковою умовою процесу формування у молодших школярів ціннісного ставлення до природи стало забезпечення єдності УРОЧНОЇ І позаурочної роботи.

Аналіз результатів формувального експерименту дає нам підстави стверджувати, що в експериментальній групі значно збільшилася кількість дітей з високим рівнем, відповідно зменшилось число дітей із низьким. У дітей контрольної групи простежується незначне підвищення рівня сформованості ціннісного ставлення до природи. Молодші школярі експериментальних класів активно та з інтересом працюють на заняттях, виявляють ініціативу і творчість, усвідомлено готуються до занять, значну увагу приділяють пошуковій роботі, цілеспрямовано поширюють свій кругозір. Учні контрольних класів, навпаки, виявляють недостатню наполегливість при вирішенні важких чи проблемних завдань, а також потребують регулярного спонукання з боку вчителя.

Зіставляючи дані рівнів сформованості у молодших школярів ціннісного ставлення до природи, можна констатувати, що запропонована методика формування ціннісного ставлення до природи дала позитивні результати. Істотна різниця, яку можна побачити в зафіксованих числових показниках, свідчить про ефективність застосування елементів етнопедагогіки у процесі навчання і виховання молодших школярів.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження формування у молодших школярів ціннісного ставлення до природи дозволили сформулювати такі положення.

1. Теоретичні й методологічні проблеми виховання ціннісного ставлення до об'єктів природи досліджуються в працях О. Колонькової, Г. Тарасенко, С. Скрипника, Н. Ігнатовської. Характерною особливістю даних наукових розвідок є спрямування виховних методик на задіяння механізмів суб'єктифікації об'єктів природи та сприйняття школярами цих об'єктів до системи особистісних цінностей.

У сучасній філософській, психолого-педагогічній науці існують різні підходи до визначення сутності понять «цінність», «ставлення», «ціннісне ставлення». З огляду на дослідження вітчизняних і зарубіжних учених поняття «ціннісне ставлення до природи» розглядається з позицій аксіологічного підходу.

Ставлення до природи – своєрідна проекція тих ціннісних підходів, що виробляються людством у процесі культурного розвитку. Цінності становлять фундамент культури, і предметним полем формування цінностей є культура.

Ключове поняття дослідження – «ціннісне ставлення до природи» розуміємо як готовність учня початкової школи до взаємодії з природою, що базується на усвідомленні цінності природних об'єктів і виявляється в емоціях (задоволення, радість, захоплення) у взаємодії з об'єктами природи

2. Виховання школярів засобами української народної культури висвітлено у наукових працях М. Драгоманова, О. Духновича, М. Костомарова, П. Куліша, І. Огієнка, В. Сухомлинського, К. Ушинського. Серед сучасних дослідників, які займаються проблемою української народної педагогіки виокремимо О. Вишневського, Л. Гуцан, В. Кузя, Ю. Руденка, М. Стельмаховича, В. Тиценка, К. Чорну.

Аналіз дефініції «етнопедагогіка», дає можливість стверджувати, що це наука про тисячолітній народний досвід виховання і навчання підростаючого

покоління, виховну мудрість певної етнічної спільності людей.

Культура українського народу ґрунтується на сприйнятті світу, як живого організму, що все відчуває і розуміє. Сприйняття довкілля нашими предками було емоційним та художньо-образним. Емоції і почуття є тими чинниками, які впливають на формування ціннісного ставлення молодших школярів до об'єктів природи.

3. Для вивчення стану сформованості ціннісного ставлення учнів до природи був проведений констатувальний експеримент. Мета дослідження – визначення рівнів сформованості у молодших школярів ціннісного ставлення до природи.

Визначено критерії та показники сформованості у молодших школярів ціннісного ставлення до природи (когнітивний – знання про природу рідного краю; знання норм і правил поведінки в природі; знання українських традицій збереження природи; емоційно-ціннісний – емоційне ставлення до об'єктів живої природи; різноманітні потреби та мотиви в пізнанні об'єктів живої та неживої природи; поведінково-діяльнісний – типи поведінки учнів у природі своєї місцевості; практична діяльність природоохоронного спрямування). На основі критеріїв та показників схарактеризовано рівні сформованості ціннісного ставлення: високий, середній, низький.

Одержані під час констатувального етапу експерименту результати засвідчили, що високий рівень ціннісного ставлення до природи у 16,6 % учнів, середній у 53,8 % учнів, низький у 29,6 %. На нашу думку, необхідно озброїти учнів ґрунтовною системою знань про природу, сформувати цілісне уявлення і взаємозалежність об'єктів живої і неживої природи.

4. Запропонована методика формування ціннісного ставлення до природи складалася з наступних форм організації навчання: урочної – уроки-казки, уроки-екскурсії, інтегровані уроки, урок-гра; позаурочної – виховні заходи. Застосовувалися наступні методи й прийоми: розповідь, бесіда, заохочування, переконання, ситуації вільного вибору, метод-контрастів.

На етапі формувального експерименту використовувались виховні засоби, які оптимізували формування у молодших школярів ціннісне ставлення до природи: відеобесіди (слайд-бесіди) «Маланка і Василь», «Жайворонки»; конкурс розповідей «Лялька-мотанка, іграшка чи оберіг?», «Буслові лапи»; природничий етно-калейдоскоп «Природа мого краю за ... років», «Вмію відпочивати – й довкіллю лиха не завдати».

Обов'язковою умовою процесу формування у молодших школярів ціннісного ставлення до природи стало забезпечення єдності урочної і позаурочної роботи.

Результати формувального експерименту дають підстави стверджувати, що в експериментальному класі відбулося зростання високого рівня сформованості ціннісного ставлення (+14,6 %) та зниження низького рівня (- 18,2 %). Середній рівень набув незначного зниження за двома показниками. Це стало свідченням того, що здійснений експеримент сприяв ефективності у формуванні ціннісного ставлення до природи.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів розв'язання досліджуваної проблеми. Перспективи подальшої наукової розвідки потребують вивчення проблеми на основі взаємодії школи та сім'ї у процесі формування ціннісного ставлення учнів початкової школи засобами етнопедagogіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусенко І. В. Підручник з природознавства як засіб формування природознавчої компетентності учнів початкових класів. Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць. Київ, 2012. Вип. 12. С. 280–285.
2. Асташова Н. А. Концептуальні основи педагогічної аксіології. Педагогіка. 2002. №8. С.21–24.
3. Байбара Т. М. Методика навчання природознавства в початкових класах : навч. посібник. Київ : Веселка, 1998. 246 с.
4. Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності: наук, вид. К.: Либідь, 2006. 272 с.
5. Бех І.Д. Цінності як ядро особистості. Цінності освіти і виховання: наук, метод, зб. / за ред.. О.В. Сухомлинської. К.. 1997. С.8–12.
6. Борейко В. Є., Пустовіт Н. А. Екологічна естетика : метод. посіб. для вчителів. Київ : Логос, 2012. 150 с.
7. Борисенко В. К. Українська етнологія : навч. посібник. Київ : Либідь, 2007. 400 с.
8. Ващенко Г. Виховний ідеал: підруч. для педагогів, вихователів, молоді і батьків. Полтава, 1999. 208 с.
9. Василенко В.О. Цінність і оцінка. Наук, думка, 1994. 160 с.
10. Войтович В. М. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002. 664 с.
11. Вербицький В. В. Екологія в закладах освіти. Київ: НЕНЦ. 2013.
12. Вишневський О. І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : навч. посіб. (3-тє вид.). Київ : Знання, 2008. 568 с.
13. Всесвітня конференція ЮНЕСКО з освіти для сталого розвитку <http://www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/education-for-sustainable-developmen>
14. Выготский Л.С. Мышление и речь. М.: Лабиринт, 2005. 349 с.
15. Выготский, Л. С. Кризис семи лет. Отримано з <http://www.psychology-online.net/articles/doc-709.html>.

17. Великий тлумачний словник української мови. Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ : ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.

18. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження : Методологічні поради молодим науковцям. Київ-Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2010. 308 с.

19. Грушевський М. Ф. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. 2011. Отримано 3

http://chtyvo.org.ua/authors/Hrushevskiy_Marko/Dytyna_u_zvychayah_i_viruvanniah_ukrainskoho_narodu/.

20. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. Київ : Довіра. 2006. 703 с.

21. Державний стандарт початкової освіти. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87.

22. Дерябо С. Д., В. А. Ясвин Экологическая педагогика и психология : учеб. пособие для студ. Ростов н/Д. : Феникс, 1996. 480 с.

23. Єжова О. Критеріальний підхід до оцінки рівня сформованості ціннісного ставлення до здоров'я учнівської молоді. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. Вип. 14, кн.2, 2010. С. 311–322.

24. Енциклопедія освіти. Упор. Бех І. Д., Бібік Н. М., Биков В. Ю. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

25. Екологічне виховання молодших школярів : навч. посіб. для студ. пед. фак-тів і вчителів початкових класів. [О. А. Біда, Г. П. Волошина, В. П. Гонзульта ін.] Київ : Науковий світ, 2002. 336 с.

26. Журба К.О. Виховання духовної культури у підлітків: метод, рек. К.: ІСДО, 2004. 65с.

27. Закон України «Про освіту». (2017). № 2145-VIII, 05.09. 2017 р.

28. Зверев И. Д., Печко Л. П. Экологическое и эстетическое воспитание школьников. Москва : Педагогика, 1984. 135 с.

29. Здравомислов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. М.: Политиздат, 1986 221 с.

30. Зюзіна Т. Курс україно- і народознавства: шляхи становлення. Рідна школа. 2012. №3. С. 17.
31. Кіт Г. Г., Тарасенко Г. С. Українська народна педагогіка. Вінниця: Едельвейс і К., 2008.
32. Коваленко Т. В. Педагогічний потенціал народної іграшки. Вісник ПДПУ ім. В. Г. Короленка. Серія «Педагогічні науки» : зб. наук. праць. (Вип. 6 (14)), 2000. сс. 61–73.
33. Концепція екологічної освіти України. Затверджено колегією МОН України, № 13/6-19 від 20.12.2001.
34. Концепція Нової української школи [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczyia.html>
35. Костриця М.Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота: навч. посіб. для студ. пед. навч. закл. К.: Вища шк., 1995. 221 с.
36. Колонькова О.О. Проблема виховання у старшокласників ціннісного ставлення до природи. Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах: Зб. наук. пр. Київ: Пед. думка, 2000. К2. С. 42-48.
37. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка: підручник. Київ : «Знання-Прес», 2008. 324 с.
38. Кузнецов Н.С. Человек: потребности и ценности. Свердловск: Урал.ун-т, 2002. 145 с.
39. Кухар В. Вивчення язичницьких вірувань у контексті українознавства. Українознавство. (№4), 2010. С. 290–296.
40. Кравченко С. М. Екологічна етика і психологія людини. Львів : Світ, 1992. 102 с.
41. Лазарук А. Цінності людини у науково-психологічному осмисленні. Психологія і суспільство. 2003. №2. С.19–37.
42. Леонтьев Д.А. Ценность как дисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции. Вопросы философии. 1999. №4 С. 15–26.

43. Лисенко В.П. Особливості ціннісної структури підростаючої особистості. Цінності освіти і виховання: наук.-метод. зб. / за заг. ред. О. В. Сухомлинської. К., 2007. С.65–67.

44. Лук'янова М. Психологія навчальної мотивації школярів. Відкритий урок. 2006. № 2. С. 26 – 31.

45. Людина. Суб'єкт. Вчинок: філос.-психол. Студії. [О.А. Донченко, В.О. Шатенко, Т.М. Титаренко та ін.; заг. ред.. В.О. Татенко]. К.: Либідь, 2006. 358 с.

46. Маковій Г. П. Затоптаний цвіт : народознавчі оповідки. Київ : Український письменник, 1993. 205 с.

47. Максименко С. Д. Загальна психологія: навч. Посіб. К.: МАУП, 2000. 256с.

48. Матвієнко О. В. Основи морального виховання особистості молодшого школяра. Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К: Стилос., 2009 152 с.

49. Маршинська В. В. Теоретичні основи виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у дітей старшого дошкільного віку. Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді): зб. наук. праць. К.: Пед. думка, 2000. С. 148–154.

50. Мар'єнко І. М. Экологическое воспитание в начальных классах : Пособие для учителя. Москва : Просвещение, 1999. 174 с.

51. Мухина В. С. Возрастная психология : феноменология развития, детство, отрочество : учеб. для студ. вузов. (6-е изд.). Москва : Академия, 2004. 456 с.

52. Монахов О. В. Екологічні ігри на природі. Початкова школа. 2012. № 6. С. 18–19.

53. Моисеев Н. Н. Коэволюция человека и биосферы в век компьютеров. Вестник. 1998. № 3. С. 92–95.

54. Мясичев В.Н. Личность и неврозы. Л., 1960. С. 164

55. Наливайко С. І. Індорійські таємниці України . Київ : «Просвіта», 2004. 280 с.

56. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1–4 класи. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2018. 392 с.

57. Національна доктрина розвитку освіти. № 347/2002. 17.04.2002 р.

58. Олефір Я. С. Виховання бережливого ставлення до природи. Екологічний вісник. 2009. № 5. С. 7–8.

59. Про організацію навчально-виховного процесу в початкових класах загальноосвітніх навчальних закладів у 2018-2019 навчальному році. Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. 2018. № 17–18. С. 32–42.

60. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. М.: Питер, 2003. 508 с. (Мастера психологии).

61. Савина А.К. Польша: аксиологические основы целеполагания в образовании. Педагогика. 2003. №4 С. 101–106.

62. Савченко О. Я. Виховний потенціал освіти: посібник для вчителів і методистів початкового навчання. Київ : Богдан, 2009. 226 с.

63. Савченко О. Я. Уміння вчитися як ключова компетентність загальної середньої освіти. Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи : монографія. Київ : К.І.С., 2004. С. 34–47.

64. Скрипченко О.В. Психолого-педагогічні основи навчання: навч. посіб. для викл. психології і педагогіки. К.: УДЦК, 2005. 710 с.

65. Стельмахович М. Г. Вибрані педагогічні твори у двох томах. – Т.2.: Українська етнопедагогіка. Івано-Франківськ-Коломия: Видавничо-поліграфічне товариство «Вік», 2012. 420 с.

66. Стратегія ЄЕК ООН освіти для сталого розвитку: Пер. з англ. Одеса: Екологія, 2005. 44 с.

67. Сухомлинська О. Сучасні цінності у вихованні: проблеми, перспективи. Шлях освіти. 2006. №1. С.24–27.

68. Сухомлинська О.В. Цінності у вихованні дітей та молоді: стан розроблення проблеми. Педагогіка і психологія. 2007. №1. С. 105–111.

69. Сухомлинський В. О. Сто порад учителеві. Київ : Рад. Школа, 1988. 304 с.

70. Сухомлинський В.О. Виховання і самовиховання. Вибрані твори в 5-ти т. К., 1977. Т.5. 1977. С.229–239.

71. Тарасенко Г.С. Природа як цінність. Цінності освіти і виховання: Науково-методичний зб. /за заг. ред. О.В.Сухомлинської; П.Р.Ігнатенко, Р.П. Скульський (ред.); АПН України, Центр Інформ. та док. Ради Європи в Україні. К.: Б. в., 2007. С. 205-209.

72. Тарасенко Г.С. Аксіолологічний підхід до створення еколого- виховних ситуацій у процесі фахової підготовки вчителя. Проблеми сучасної педагогічної освіти: зб. статей. Серія: Педагогіка і психологія. Вип. 8. Ялта: РВВ РГУ, 2005, С. 212–216.

73. Творун С. О. Українські обрядові хліби: На матеріалах Поділля. Вінниця: Книга-Вега. 2006. 92 с..

74. Творун С. О. Практична етнологія для ділових людей . Вінниця : Книга-Вега, 2009. 287 с.

75. Тюрина В.А. Ценностные ориентации: учеб. пособие. Научитель. К.: ООО «Международ. фин. агенство», 1998. 30с.

76. Пустовіт Г. П. Екологічне виховання учнів початкових класів у позашкільних навчальних закладах : Навч.-метод. Посібник. Київ. 2012. 238 с.

77. Шинкарук В. І. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис. 2002. 742 с.

78. Шевчук К. Проблема формування цінностей особистості в психолого- педагогічній літературі. Науковий вісник Чернівців. у-ту. Педагогіка та психологія: зб. наук, праць. Чернівці, 2006. Вип. 296. С. 182–190.

79. Шевчук К. Філософські засади формування системи цінностей особистості. Ідеї, реалії і перспективи освітніх інновацій: філософія,

психологія, методика: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Суми, 2006. С. 70–72.

80. Шевчук О. В. Специфіка формування екологічної поведінки в учнів початкової школи. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців : Методологія, теорія, досвід, проблем. Зб. наук. пр. Вінниця, 2018. Вип. 51. С. 156–158.

81. Шевчук О. В., Творун С. О. Нова українська школа і традиційна етнопедагогіка. Соціально-економічні та гуманітарні аспекти розвитку суспільства : зб. матер. Всеукр. наук-практ. конф., Т.1., 2018. С. 165–166.

82. Ясвин В.А. Психология отношений к природе. М.: Смысл, 2000. 458 с.

83. Landsheere G. Les aspects de droit de l'éducation écologique. Le Monde de l'éducation. Janvier, 2014. P. 80–82.

84. Plowman I. The four determinants of behaviour. Retrieved from The regionalinsitute. 2006.

http://www.regional.org.au/au/apen/2006/refereed/2/3876_plowmani.htm.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для школяра

Інструкція. Перед тобою аркуш із запитаннями. Підпиши його. Уважно читай кожне запитання. Відповідай на нього так, як зможеш. Якщо ти не знаєш відповіді на запитання, залиш його без відповіді. Перед поясненням відповіді оберіть і обведи ту відповідь, з якою ти згоден.

П.І.

Що я знаю про природу

1. Чи знаєш ти, які умови необхідні рослині для життя та розвитку? Назви їх.

Так. Ні. _____

2. Чи знаєш ти, як посадити дерево. Якщо «так», опиши послідовність виконання дій

Так. Ні. _____

3. Чи знаєш ти, як потрібно перев'язати зламану гілку дерева? Як би ти це зробив?

Так. Ні. _____

4. Чи знаєш ти органи рослини? Назви їх.

Так. Ні. _____

5. Чи знаєш ти, чим птахи відрізняються від комах? Чим?

Так. Ні. _____

Як я ставлюсь до природи

1. Чи любиш ти природу? Чому?

Так. Ні. _____

2. Чи бережеш ти природу? Чому? Як ти це робиш?

Так. Ні. _____

3. Чи впливає природа на твій настрій? Як саме?

Так. Ні. Не знаю. _____

4. Чи любиш ти тварин? За що?

Так. Ні. _____

5. Чи є тварина у тебе вдома? Як ти за нею доглядаєш? Чи подобається тобі це робити?

Так. Ні. _____

6. Чи тривожать тебе екологічні проблеми? Чому? Які саме?

Так. Ні. _____

Продовження Додатку А

Мої дії, вчинки у природі

1. Які правила поведінки у природі ти знаєш?
_____
2. Що ти зробив би зі сміттям, яке залишилось після твого відпочинку в лісі?
_____
3. Що ти зробиш, коли побачиш пошкоджену кору дерева?
_____
4. Що ти міг би зробити, щоб допомогти природі рідного краю?
_____

Дякуємо за відповіді !

Додаток Б

Перелік запитань для бесіди з учнями 2 класу з метою з'ясування їх рівня знань про природу.

Завдання 1. Знання про природу.

- Що таке природа?
- Хто живе в природі?
- Назви, що найцікавіше для тебе в природі?
- Чи може людина впливати на природу?
- Чи бувають в природі погані рослини або тварини?

Завдання 2. Про економію природних ресурсів

- Чи можна берегти природу вдома? Як?
- Чи потрібно берегти вдома воду, світло, газ, тепло? Чому? Як це можна робити?

Завдання 3. Правила поведінки в природі

- Чи знаєш ти, як себе потрібно вести в природі?
- Назви правила поведінки в природі?
- Що можна робити в природі?
- Що не можна робити в природі?
- Чому зникають деякі види рослин і тварин?

Дякуємо за відповіді!

Продовження додатку Б

Перелік запитань для бесіди з учнями 2 класу з метою з'ясування їх емоційного ставлення до природи.

Завдання 1. Емоційне ставлення до рослинного світу.

- Для чого тобі потрібна природа?
- Чи є в природі погані рослини?
- Уяви, що трапилося б, якби в лісі зрубали всі дерева?
- Уяви, що трапилося б, якби зникли всі річки?
- Уяви, що трапилося б, якби зникли всі рослини?

Завдання 2. Емоційне ставлення до тваринного світу.

- Як ти думаєш, чим дикі звірі й пташки на волі, вони відрізняються від тих, що сидять в клітці?
- Як ти думаєш, чому діти ображають тварин, руйнують гнізда, мурашник?
- Чи є в природі погані тварини?
- Уяви, що трапилося б, якби в зникли всі тварини?
- Уяви, що трапилося б, якби в зникли всі птахи?

Завдання 3. Зацікавленість природничою тематикою.

- Про кого ви найбільше любите читати казки та оповідання?
- Що в природі найцікавіше для тебе? (Яке спілкування з природою тобі найбільше подобається?)
- Чи тобі потрібна природа? Навіщо?
- Чи може людина нашкодити природі? Як?

Дякуємо за відповіді!

Додаток В

Завдання, спрямовані на практичне виконання дій у природі
Завдання № 1 «Садимо деревце»

Подумай та оберіть дерево, яке б ти посадив біля свого будинку навесні:

(ялинка, береза, яблуня, тополя, верба, горіх, власний варіант)

Чому саме це дерево ти обрав?

А тепер оберіть усе необхідне обладнання для того, щоб ти зміг посадити своє деревце:

(компас, саджанець, відро, термометр, лопата, мікроскоп, сапка, граблі)

Завдання № 2 «Доглядаємо за зимуючими птахами»

Оберіть пташку, за якою б ти доглядав взимку:

(горобець, ворона, дятел, синичка, голуб)

А чому ти обрав саме цього птаха?

А тепер нагодуй свою птаху!

Додаток Г

Анкета для вчителів

Для з'ясування сучасного стану рівня сформованості ціннісного ставлення учнів початкової школи до природи просимо Вас відповісти на запитання:

1. Як Ви вважаєте, сучасна школа забезпечує формування ціннісного ставлення учнів початкової школи до природи? Яким чином?
2. Як Ви розумієте поняття «ціннісне ставлення до природи»?
3. Які навчальні предмети, на Вашу думку, найбільше формують ціннісне ставлення учнів початкової школи до природи?
4. Яким чином Ви формуєте ціннісне ставлення учнів початкової школи до природи?
5. Чи організовуєте Ви позакласну роботу з формування ціннісного ставлення учнів до природи?
6. Яких труднощів Ви зазнаєте проводячи роботу з учнями по формуванню ціннісного ставлення до природи?
7. Яка наукова і методична допомога Вам необхідна для вирішення окресленої проблеми?
8. Які, Ви вважаєте інноваційні технології слід використовувати з метою ефективного формування в учнів ціннісного ставлення до природи?
9. Які, Ви вважаєте фактори (внутрішні чи зовнішні) впливають на формування у молодших школярів ціннісного ставлення до природи?

Додаток Г

Характеристика змісту освіти у 2 класі щодо формування ціннісного ставлення учнів засобами української етнопедагогіки

«Я досліджую світ» (2 клас)

авт. Т. Гільберг, С. Тарнавська, Н. Павич

№ п/п	Перелік навчальних тем	Можливості наповнення народознавчим матеріалом	Зміст, методи, що використовувались
2 клас			
Тема І. Природа восени			
1.	Народні прикмети передбачення погоди восени.	Народні осінні прикметами та визначали середовище існування тварин і вірування щодо їх підготовки до зими.	Оволодіння знаннями про специфіку підготовки звірів до зими, формування ціннісного ставлення до представників флори і фауни Методи: розповідь, бесіда, робота в групах, спостереження, роз'яснення
2.	Осінні явища в житті тварин	Розповідь Діда Листина і баби Листини «Справляє осінь золоте весілля»	Оволодіння знаннями про специфіку підготовки звірів до зими, формування ціннісного ставлення до представників флори і фауни Методи: Розповідь, бесіда, навіювання, прикладу
3.	Птахи восени. Перелітні та осілі птахи.	Народні легенди про вирій: «Зозуля – ключниця вирію». «Чи справді ластівки зимують на дні моря?»	Оволодіння знаннями про специфіку підготовки птахів до зими, формування ціннісного ставлення до птахів, досвід допомоги птахам пізньою осінню Методи: Розповідь, бесіда, навіювання, роз'яснення,

			«метод контрастів».
4.	Звірі восени. Підготовка звірів до зими.	Народні легенди про зимівлю тварин	Оволодіння знаннями про особливості підготовки звірів до зимівлі, формування ціннісного ставлення до них, досвід допомоги звірям пізньою осінню Методи: Розповідь, бесіда, навіювання, прикладу, роз'яснення, «метод контрастів», стимулювання
5.	Будьмо знайомі! (Походження назв рослин і тварин)	Народні легенди про рослин, тварин і птахів, які раніше були людьми. «Допоможи усьому живому – не знаєш ким сам на землю прийдеш»	Увага зосереджувалась на формуванні суб'єкт-суб'єктного ставлення до представників флори та фауни. Методи: розповідь-притча, навіювання, бесіда, роз'яснення
6.	Як готуються до зими бджоли?	Урок-уявна подорож «Бортник Ласунчик розкриває таємницю...». Вивчення народних вірувань до комах, фольклору про них	Оволодіння знаннями про комах, їх особливості існування, віруваннями. Формування ціннісного ставлення до комах. Методи: розповідь, бесіда, «прийом емоціне стимулювання», прикладу, «метод контрастів».
Тема II. Природа взимку			
7	Народні прикмети про погоду взимку.	Народні прикмети про погоду взимку.	Оволодіння знаннями про погоду взимку, народними прикметами її передбачення, формування ціннісного ставлення до представників флори і фауни Методи: розповідь, бесіда, робота в групах, спостереження, роз'яснення
8.	Тварини взимку. Птахи і звірі взимку	Розповідь про «Синичку – українка», ознайомлення з традиціями залишати частину врожаю для тварин.	Оволодіння знаннями про специфіку зимівлі звірів та птахів, знайомство з птахами, що зимують в Україні, формування ціннісного ставлення до птахів, досвід допомоги птахам та звірям зимою

			Методи: Розповідь, бесіда, навіювання, роз'яснення, «метод контрастів».
9.	Турбота про тварин узимку	Інтеграція з виховною годиною «Найкращі свята»	Оволодіння знаннями про специфіку зимівлі звірів та птахів, знайомство з птахами, що зимують в Україні, формування ціннісного ставлення до птахів, досвід допомоги птахам та звірям зимо; оволодіння досвідом допомоги тваринам взимку Методи: Розповідь, бесіда, навіювання, роз'яснення, «метод контрастів»
10.	Дослідницький практикум. Як зберегти ялинку перед новорічними святами?	Інтеграція з уроком трудового навчання «Український національний Дідух та павучки – екологічний замітник сучасній ялинці»	Ознайомлення з українськими традиціями святкування Нового року, його символікою, екологічністю Методи: бесіда, розповідь, прикладу, роз'яснення
Тема III. Природа навесні			
11.	Повернення перелітних птахів.	Підготовка до свята жайворонків	Оволодіння знаннями про перелітних птахів, знайомство з птахами, що не зимують в Україні, формування ціннісного ставлення до птахів, досвід допомоги птахам Методи: Розповідь, бесіда, навіювання, роз'яснення, «метод контрастів».
12.	Влаштування гнізд, насиджування та виведення пташенят	Народні забобони про ластовиння – «Чому не можна заглядати у пташині гніздечка»	Оволодіння знаннями про особливості висиджування пташенят, формування суб'єкт-суб'єктного ставлення до птахів, досвід допомоги птахам Методи: Розповідь, бесіда, навіювання, роз'яснення, робта в групах «метод контрастів».
13.	Охорона птахів	Легенди про птахів	Закріплення знань про птахів; формування суб'єкт-суб'єктного ставлення до птахів, досвід допомоги

			птахам Методи: Розповідь, бесіда, навіювання, роз'яснення, переконування, «прийом альтернативних наслідків», «метод контрастів».
14.	Екскурсія у весняний ліс (парк)	Свято «Зустрічі весни»	Закріплення знань про птахів; формування суб'єкт-суб'єктного ставлення до птахів, досвід допомоги птахам Методи: бесіда, навіювання, роз'яснення, переконування, «прийом альтернативних наслідків», стимулювання.
15.	Виготовлення екологічної листівки «Тиша в лісі»	Інтеграція з уроком (малювання)	Узагальнення знань про птахів; формування суб'єкт-суб'єктного ставлення до птахів, досвід допомоги птахам Методи: Розповідь, бесіда, навіювання, роз'яснення, стимулювання.
16.	Міні-проект. Не зривай первоцвітів	Легенди про первоцвіти: «Підсніжник – сирота», «Як з'явилися квіти мати й мачухи». «Як брат та сестра стали квітами братками»	Оволодіння знаннями про первоцвіти, формування суб'єкт-суб'єктного ставлення до рослин, досвід збереження первоцвітів Методи: Розповідь, бесіда, навіювання, роз'яснення, стимулювання, схвалення, «метод контрастів»
Тема IV. Природа влітку			
17.	Охорона лісу. Правила поведінки у лісі влітку.	Урок-подорож «Ласунчик з Чугайстером кличуть у гості»	Методи: розповідь, бесіда, роз'яснення, переконування, «метод контрастів»
18.	Життя прісних водойм улітку. Рослини і тварини прісних водойм	«Чому розгнівалась русалонька Руся?» Народні вірування пов'язані з табу на зривання	Закріплення знань про мешканців водойм рідного краю, правил поведінки біля них, їх охорони; здійснюється формування ціннісного ставлення до мешканців водойм; оволодіння досвідом охорони та

		білих та жовтих водяних лілій.	очищення водойм. Методи: розповідь, бесіда, переконування, ситуація вільного вибору, схвалення, приклад
19.	Діяльність людини у природі. Збереження природи.	Урок-казка «Чому плакала Леля?»	Формування патернів екологічно доцільної поведінки в природі, ціннісного ставлення до природи та практичних дій для її збереження Методи: Розповідь, бесіда, роз'яснення, стимулювання, «метод контрастів»
20.	Червона книга. Червонокнижні рослини свого краю.	Оповідання «Чому Богданчик прийшов без букета?», повторення народних легенд про червонокнижні рослини	Оволодіння знаннями про червонокнижні рослини, формування ціннісного ставлення до рослин, засвоєння патернів екологічно доцільної поведінки Методи: розповідь, бесіда, роз'яснення, переконування, робота в групах
Тема V. Запитання до природи			
21.	Які рослини є символами України?	Значення рослин в українській культурі, легенди про калину, вербу, барвінок	Методи: розповідь, бесіда, роз'яснення, заохочення
22.	Коли ліс дякує, а коли ображається?	Урок-квест «Цей ліс живий, у нього добрі очі, шумлять вітри у нього в голові... У пошука скарбів Лада...»	Формування патернів екологічно доцільної поведінки в лісі, ціннісного ставлення до природи. Методи: бесіда, ситуація вільного вибору, змагання, «прийом альтернативних наслідків», стимулювання, розповідь.

Додаток Д

Розробка уроку-екскурсії «Я досліджую світ» (природнича освітня галузь)

Тема. Спостереження за осінніми змінами в живій та неживій природі «У гостині Рода на лоні природи»

Мета: ознайомити учнів з природою рідного краю, цілющими властивостями лікарських рослин, з українськими народними віруваннями, звичаями, обрядами, фольклором; формувати екологічну поведінку в природі; виховувати ціннісне ставлення до природи, повагу та любов до української народної культури.

Обладнання: ножиці, підстілки, хліб, торбинки для збору природних матеріалів, засоби для фото- чи відео- фіксації.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

Форма уроку: урок-екскурсія «У гостині Рода на лоні природи»

Хід уроку

I. Організаційний момент. Оголошення теми, мети і завдань уроку.

В класі перед виходом зі школи вчитель нагадує правила безпеки на дорозі, оголошує мету екскурсії і ставить учням завдання:

– уважно придивіться і прислухайтеся до природи, бути спостережливим, побачити барви лісу, лугу, поля, почути голоси їх мешканців та звуки неживої природи;

– познайомитися з рослинним і тваринним світом рідного краю;

– зібрати опалі листочки, шишки, жолуді, каштани для створення композицій з рослинних форм.

II. Актуалізація опорних знань учнів. Вступна бесіда.

Перед тим як вступити на стежку, вчитель оголошує учням, що вони входять у гостинну Рода.

– Учні, як можна назвати одним словом все, що нас зараз оточує – трави, квіти, дерева, кущі, птахи, метелики, комашки?

– Так, це природа! А яка буває природа?

– Що належить до живої, а що до неживої?

– Як ви думаєте, від чого походить слово «природа». Чому вона так називається?

Продовження додатку Д

– найдавнішим Богом наших предків був Род – творець, батько всесвіту і життя на землі. А все, що створив Род, і все що перебуває під його охороною називається природою.

Перш ніж вступити на лісову стежку, вчитель наголошує, що йти нею завжди потрібно обережно, щоб не зашкодити роду – природі, не наступити на комашок, не ламати гілки, не витоптувати рослини. (Вчитель пропонує вдихнути і відчути пахощі царства Роду, назвати його кольори, послухати мову мешканців тощо).

– У Рода є багато помічників-охоронців його царства – це лісовики й лісавки, польовики, водяники, болотяники, мавки, русалки, Чугайстер, дід Листин та баба Листина. Вони завжди стежать за порядком на природі, хороших і добрих людей охороняють та допомагають їм, а бешкетників можуть і покарати, завести у хащі або в болото, пожалити кропивою, поколотити колочками, нагодувати отруйними ягодами та грибами.

Особливо любить приставати до людей Блуд, який і сам є неабияким бешкетником. Це – скинутий з неба злий дух., що не встиг приземлитися і завис у повітрі. Він чіпляється до кожного, хто випадково торкнеться його і змушує мандрувати, блукаючи колами аж до ранку. Блуд може набирати вигляду звірятка, метелика, птаха.

III. Інструктаж з техніки безпеки.

– Що потрібно робити, щоб не заблукати і не потривожити Блуда?

– перш за все, далеко не відходити, голосно не шуміти якщо когось Блуд все ж таки зачепить, то ні в якому разі не вестись на його мандри, а залишатися на місці і голосно кликати на допомогу.

IV. Первинне сприймання та усвідомлення нового матеріалу.

Обряд зривання (зрізування) першої рослини та подяка Матінці сирій Землі.

Ступивши на стежку, вчитель оголошує її екологічною. Учні обіцяють не чинити шкоду нікому з мешканців царства Роду і допомагати природі.

Вчитель показує рослини, які трапляються на шляху, розповідає про те, що у давнину українці вважали їх живими істотами і ніколи не рвали квіти без необхідності. Рослини можна було зривати з певною метою – для обрядових віночків, виготовлення ліків, купелю дітей, миття голови, задля прикрашання оселі до свят. Обрядове зілля і квіти ніколи не викидали у сміття, а висушували

Продовження додатку Д

і зберігали, щоб потім, при необхідності, використати для лікування людей і тварин. Проте зараз люди забули звичаї предків та почали зривати рослини просто так, щоб помилуватися чи понюхати квіти. Це призвело до того, що більшість таких рослин у природі зникла і ми можемо побачити їх лише на сторінках Червоної книги. Учні домовляються, що не будуть зривати просто так будь-яких рослин.

– А якщо ви хочете розповісти своїм друзям чи знайомим, яку гарну рослину чи квітку бачили, сфотографуйте її. Це подарує життя рослинці і ви пам'ятатимете свій відпочинок доки у вас буде фото.

– Діти, давайте подивимося довкола. Яка зараз пора року?

– А що трапляється з рослинами і тваринами восени?

– Чи будуть ці рослини милувати нам око зимою?

– отже, ми з вами зберемо декілька рослин для спільного єдиного букету-оберегу класу. Зазвичай, наші бабусі робили такий букет наприкінці літа, щоб не завдати шкоди рослинам. Зрізувати рослини будемо ножицями, щоб не пошкодити коріння.

– Перед тим як зрізати квітку, наші предки просили у неї пробачення – проказували замовляння. Давайте його розучимо:

*Коло тебе приклякаємо,
бо просити тебе маємо:
ти лиши своє коріння,
подаруй нам своє вміння.
То не ми тебе зриваєм –
Бог нам поміч посилає...
він дає тебе на в руки,
щоб не знала душа муки.*

Потім вчитель зрізає гілочку, а учні віддячують Матінці Сирій Землі – кладуть окраєць хліба або монетку.

Вчитель розповідає учням, що за народними віруваннями матінка Сира Земля є дружиною Рода і матір'ю всього живого. Українці її дуже шанують, називають святою.

Продовження додатку Д

Ознайомлення з видами рослин

На екологічній стежці можна побачити і зустріти наступні лікарські рослини: Миколайчики. Синьо-голубі гілочки з колючими листочками і суцвіттям. Вони гарно виглядають у сухому букеті. В народній медицині використовують як відхаркувальний засіб. Деревій (кровавник). Має приємний бальзамічний запах, суцвіття білих дрібних квітів гарно виглядають у засушеному вигляді. Використовується, як лікувальний засіб при хворобах печінки. Спориш – спиняє кровотечу. Квітки Безсмертника – лікують печінку. Ромашка – використовується при запаленнях, лікує горло. Шипшина – лікує нирки, має багато вітамінів. Подорожник – підвищує кислотність підшлункового соку, загоює рани. Татарник – має лікарські властивості, його використовують при застуді сечового міхура, ним промивають рани, миють голову при лупі. В народній уяві він слугує оберегом від нечистої сили. А від нашого класу він буде відганяти погані оцінки, Збитки, Химерики, Брехунців та іншу нечисть, яка часто чіпляється до дітей.

Для виготовлення трав'яної іграшки зрізують ножицями по жмуту трави і зв'язують її в двох місцях резинкою, щоб не заплуталась. Можна відшукати і девясил, м'яту, звіробій та петрів батіг (цикорій білий).

На шляху екскурсії учням зустрінеться і полин гіркий. В народній медицині полин використовується для посилення апетиту і покращення травлення, він виганяє глисти, зупиняє діарею. За народними віруваннями, полин має і магічні властивості – відганяє нечисту силу від оселі. Його запах також відганяє набридливих мух, тарганів, міль.

А ще у гіркого полину є родичі – це чорнобиль та легендарна трава Євшан-зілля. У чорнобиля листочки мають два кольори, темно-зелений зверху і майже білий знизу, а запах схожий до полину.

Євшан –зілля – це легендарна рослина, яка повертає народну пам'ять. Його шукають люди, щоб повернути своїх рідних до отчого дому.

Продовження додатку Д

Перепоchinoк: легенда про Євшан-зілля

Колись давно на українське село налетіла татарська орда. Вороги винищили багато люду, а маленьких хлопчаків забрали у яничари, щоб зробити з них у майбутньому воїнів турецького султана. Жінка, у якої вбили чоловіка і забрали єдиного малолітнього сина, вирішила будь-що відшукати його і повернути в Україну. Мати двадцять літ шукала сина по світу і нарешті знайшла серед яничар. Він був схожий на свого покійного батька. Жінка наважилася підійти до нього, назвала по імені, але хлопець її не впізнав і навіть не міг зрозуміти, що вона говорить. Мати взяла хлопця за ліву руку, відхилила мізинчик і побачила родимку, сумнівів не було, це її Іванко. Очільник яничар відштовхнув нещасну жінку, а військо вирушило у похід. У матері стислося серце. А що, як яничари пішли нищити Україну? І серед них – її син. Такого жінка пережити не могла і зомліла...

Коли мати відкрила очі, над нею схилилася стара турчанка із кувалдою води. Жінка напилася і хотіла подякувати по-турецькому, але турчанка заговорила українською мовою.

– Не дивуйся, насправді я українка, лише змарнувала свій вік у турецькому полоні. А коли втратила силу працювати, мене викинули напризволяще. Ось і живу на чужині і мрію ще хоч раз побачити Україну.

– Яке це щастя на чужині почути рідну мову, – мовила бабуся, – я спробую тобі допомогти, хоча б порадою. Повертайся додому в Україну і постарайся відшукати в лугах або степах Євшан-зілля. Воно дуже схоже до полину та має ще сильніший запах. Якщо ці пахощі вдихнути – згадаєш рідний край і неньку, а якщо гілочку Євшан-зілля прикласти до вуха – почнеш знову розуміти мову, якою спілкувався з малку.

Мати була вдячна старій і запропонувала повернутися в Україну обом.

Жінки довго добиралися до рідного краю, і раптом бабуся сказала:

– Я чую запах України і пахощі Євшан-зілля, воно росте десь поруч.

Мати оглянулася і побачила траву схожу на полин.

– Зірви гілочку і повертайся до сина, а я тебе почекаю в степу.

Продовження додатку Д

Жінка повернулась до Туреччини, знесилена підійшла до воріт Стамбулу, але охорона її не впустила. Коли зовсім стемніло, вона побачила вдалині вогні – то поверталися з походу яничари. Мати почала вдивлятися в обличчя, чи ж є серед них її Іванко, чи не загинув у бою, чи впізнає тепер він свою матір?

Раптом вона побачила свого сина. Євшан-зілля запахло ще сильніше і зашуміло голосом степу. Іванко сам повернув коня до матері, нахилився і поцілував її руку. Вона торкнулась зіллям обличчя сина, потім вух, очей і дала понюхати. Син вдихнув пахощі і звернувся до матері українською мовою. Потім зіскочив з коня, кинув в бік воріт смолоскип, підхопив матір на руки, посадив на коня і помчав до морської фортеці, яку нещодавно захопили козаки.

V. Закріплення та осмислення знань.

Перепочивши, учні повертаються до школи. По дорозі можуть збирати жолуді, каштани, сухі гілочки та коріння цікавої форми.

При виході з лісу (парку) учні дякують Родові та Матінці Сирій Землі за дари, а лісовим мешканцям – Лісовичку, Лісавці або Польовику чи Чугайстрику за охорону і допомогу. Блудові, за те, що відпустив додому, не змушував блукати. По дорозі вчитель запитує про враження, проте чи варто зривати рослини без потреби. Учні домовляються завжди лише фотографувати їх, школярі пригадують назви лікарських рослин.

VI. Підсумки уроку

В школі зібрані рослини учні ставлять у відро з водою до завтра, а знахідки залишають у торбинках до наступного уроку праці.

Додаток Е

Конспект виховного заходу «Рослини і тварини в українській символіці» для учнів 2 класу

Мета: ознайомлення учнів з рослинами та тваринами в українській символіці; поглиблення знань про особливості будови та поширення рослин - символів; сприяння поглибленню знань про основні лікарські властивості рослин; формування знань і вмінь дослідницького характеру, які б сприяли розвитку творчої і ділової активності у процесі вирішення проблем; формування вміння користуватися різноманітними джерелами інформації; формування в дітей уявлення про культуру, побут, традиції та обряди українського народу; формування умінь і навичок практичної діяльності; виховання ціннісного ставлення до природи; виховання почуття причетності до прадавньої культури нашого народу.

Актуальність: дитина не знаходиться під постійним виховним впливом матеріальної і духовної культури свого народу; до виховного процесу не повною мірою включаються: принцип національного виховання, принцип культуровідповідності, принцип народності, які передбачають створення умов для засвоєння новим поколінням історії свого народу, його мови, засвоєння і примноження духовної культури, національних традицій, звичаїв, забезпечуючи духовну єдність поколінь; сучасна етнокультурна ситуація в Україні далека від тієї, яка потрібна для повноцінного духовного та інтелектуального відродження народу.

Кожен народ має свої народні символи. Народні символи – це те, що найбільше любить і шанує даний народ. В одних народів їх більше, в інших менше. Про народні символи складено багато пісень і легенд, вони використовуються в обрядах, звичаях. Їх вишивають на сорочках, рушниках. Народні символи – це наші святині.

Нажаль, протягом декількох десятиліть в Україні все більше і більше втрачались народні надбання, сучасні українці більше захоплюються іншими культурами та звичаями, як от, наприклад, давнє вчення Китаю «Фен - шуй» про гармонію людини та Всесвіту.

Як відомо, людина – це не єдина жива істота на нашій планеті. Вона співіснує в природі з рослинами та тваринами, користується благами живої природи, черпає з неї енергію для існування.

Тож, ми вирішили дослідити, які рослини та тварини є в українській символіці, як наші предки використовували їх в різних сферах свого життя. Працюючи з різними джерелами інформації, ми з'ясували, що народні символи України є рослинні і тваринні.

Однією з давніх традицій наших пращурів була любов до природи, до всього суцього на землі. Вони вірили, що тварини і рослини, як і люди, мають душу, вміють розмовляти, можуть дати добру пораду і захистити в біді.

Продовження додатку Е

Через віки пронесли українці любов до різних речей, рослин і тварин, тому що вважали їх символами. До тварин - символів українського народу належать: лелека, ластівка, зозуля, соловейко, півень, бджола, їжак, корова, кінь, коза та інші.

Наші пращури обожнювали кожне стебельце. За віруваннями, обрядові традиції, пов'язані з рослинним світом, мали забезпечити здоров'я, добробут сім'ї, плодючість землі та щастя. Вагомими символами на Україні стали: калина, верба, барвінок, волошки, вишня, Євшан-зілля, жито, мак, тополя, яблуня, мальва, конвалія, рута- м'ята, лобода та інші рослини.

Наскільки збереглися ці традиції серед українців на сучасному етапі, ми вирішили з'ясувати шляхом проведення соціологічного опитування серед учнів нашої школи та серед односельців. Для цього ми визначили питання для даного опитування і розділилися на групи для економії часу.

Результати опитування нас вразили.

Виявилося, що крім загальновідомих верби, калини, лелеки та коня, інші символи люди майже не знають. Тож, ми вирішили з'ясувати: чому саме ці символи найбільш поширені серед сучасних українців і як вони їх використовують в побуті і в народній медицині.

Шанування українцями рослин бере свій початок із сивої давнини, коли наші предки поклонялися їм як Богам. До прийняття християнства було багато священних гаїв, куди ходили на поклоніння Богам природи; там росли священні дерева, стояли кумири, відбувалися народні обряди.

Дбайливе ставлення до природи вироблялося пращурами впродовж багатьох тисячоліть проживання їх на своїх землях. Існувало уявлення про дерево як реінкарнацію людської душі після смерті, тому до дерев наші предки ставились як до живих істот. Але особлива пошана належала деревам, які в силу своїх природних особливостей ставали священними.

Так, в Україні здавна священними вважають вербу і калину.

Калина – це символ вогню, сонця, неперервності життя, роду українців, символ кохання.

Здавна в нашому народі найбільш шанованим деревом є верба. «Без верби й калини нема України» – говориться в народній приказці.

Символом сили, могутності і довголіття є дуб.

Мальви – прекрасні обереги нашої духовної спадщини, символ любові до рідної землі, до свого народу.

Конвалія – це символ дівочої чистоти, скромності, весни.

Барвінок – це символ радісної життєвої сили, вічності, провісника весни та емблема викривальних сил, невмирущої пам'яті, незайманості.

Волошки – це символ святості, чистоти, привітності та чемності, хлоп'ячої краси й добра.

Чорнобривці – символ материнської любові і терпіння.

Мак – символ мужності і незламності, символ пам'яті про українських героїв.

Соняшник – символ достатку, працелюбності і миролюбства українців.

Продовження додатку Е

Ромашка – символ душевної чистоти.

Певними символами були також осика, папороть, полин, тополя, часник, материнка, деревій, безсмертник, бузок, Євшан – зілля, гвоздика, бузина, льон, лілія, айр, чебрець, фіалка, троянда, сон – трава, кропива, айстра, конвалія, м'ята тощо.

Калина і Україна нероздільні. Калина полюбила українську землю, де має найбільш сприятливі умови для росту, а народ України шанує її за пишну вроду й цілющі властивості. Нема, мабуть, такого села в Україні, де б за тинном чи біля колодязя, у лузі чи на березі водойми не росла, не квітла вона рясним цвітом білим навесні та не рум'яніла червоними ягодами аж до зими.

Трепетна калина, як молода дівчина, прибрана намистом. Ми не можемо уявити українську землю без цієї красуні. Про неї співають пісні, поети складають вірші, художники пишуть картини. Народні майстрині - рукодільниці вишивають свої калинові орнаменти хрестиком та гладдю.

Калина – це символ дівочої краси. Дівчата прикрашали її цвітом коси, вплітала у віночки.

Збирати калину до лісу або до річки ходили дівчата, як на свято. Вважалося, що дівчина, яка першою побачила кущ калини, буде щасливою. Навколо куща дівчата водили хороводи, співали пісень, славили красу калини та кликали свою долю. Першу гілку чіпляли за ікону і на причілку хати. Це означало, що в хаті живе дівчина на виданні.

Отже, люди використовують калину у народній медицині, заварюють вітамінні чаї.

Ягоди калини покращують роботу серця, діють заспокійливо, лікують від задушливого кашлю, лихоманки, при охриплості голосу, від підвищеного кров'яного тиску, гастритів.

Соком ягід сполощуть горло при ангіні, змазують вугрі та лишай на обличчі.

Із плодів калини варять киселі, компоти, муси, печуть пиріжки і спеціальний хліб - калинники. Ще варять повидло, варення, мармелад, пастилу, соки, морси.

Ми теж вирішили спробувати чай з калиновими ягодами. І з'ясували, що вони мають гіркувато - кислий смак.

А ще калина – це сила духу, мужність та незламність нашого краю в боротьбі за незалежність. Про неї складено найбільше художніх творів, пісень, легенд, прислів'їв, загадок .

Гра «Продовж прислів'я»

1. Любуйся калиною, коли цвіте, а дитиною, коли росте.
2. Калина хвалилась, що з медом солодка.
3. Пишна та вродлива, як червона калина.
4. Убралася в біле плаття, як калина в білий цвіт.
5. Щоки червоні, як кетяги калинові.
6. Молода дівчина така гарна, як червона калина.

7. Стоїть у дворі дівонька, як над ставом калинонька.

Продовження додатку Е

*Поетична світлиця
Тече вода з-під явора
Яром на долину,
Пишається над водою
Червона калина.
Пишається калинонька,
Явір молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.*

Т.Шевченко

*Колишися, калинонько, колишися,
Зеленими листочками розпишися.
Сонячними проміннями розмалюйся,
Ще з тим вітром буйнесеньким розцілуйся.
Ще й срібною росою вмийся чисто,
Надінь свої ягідки, як намисто.
Буде тобі, калинонько, та й весело.
Як поглянеш в чисту річку, як в глядило.*

Марія Підгірянкa

Отож, люди дуже цінували калину₂ і вважалося, що наруга над цим кущем вкривала людину ганьбою і накликкала біду.

З давніх - давен українці шанували вербу. Часто в українському краєвиді можна побачити її схиленою над самою річкою. Казали: «Де верба - там і вода». Саме вербові гілочки використовували для розшукування під землею води. А там, де росте верба, – обов'язково буде вода. Тому так часто в тих місцях копали криниці. Верба сприятливо діє на воду.

Важко знайти річку в Україні, над якою б не росла верба. Міцно пустивши коріння в землю, верби стримують зсув, не допускають підточування ґрунту водою. Коріння проникає в землю на 2,5 – 3 метри і розростається в боки до 70 см за рік. Верба стає справжньою помпою для відкачування води під час повені.

Верба – Боже дерево, символ Світового дерева та надзвичайно життєвої сили, бо має здатність розвиватися без коріння. Протиставляється сосні та дубу, які не завжди можуть витримати бурю; вербові ж гілки завдяки своїй гнучкості залишаються цілими... За повір'ями, з ростом посаженої своїми руками галузочки верби, росте і сила людини. Біля верб люблять селитися добрі духи вод, опікуни людського роду.

Ми вирішили провести дослід, як швидко вербовий прутик пустить свої корінчики. Поставили його в склянку з водою 01.02.2021р. і почали спостерігати.

Результати спостереження:

- 1 день – поставили гілочку в воду;
- 4 день – на вербовій гілочці розпустились котики;
- 14 день – вербова гілочка пустила свої корінчики.

Тож, висновок: посадити вербу може навіть дитина.

Продовження додатку Е

Верба є природним фільтром усіляких домішок, що містяться у водах річок та озер. Недаремно люди завжди брали воду для пиття під вербою. А в селах, де копають колодязь на куток, – на 10 – 15 дворів, люди у відра кладуть невелику гілочку: це дезінфікує воду, поліпшує її смакові якості. Верба очищає не лише воду, а й повітря: кожне дерево на 10 метрів оточене непомітною сіткою, де немає жодної хвороботворної бактерії.

Ці властивості верби ми вирішили перевірити за допомогою досліду.

Для досліду ми взяли три склянки з питною водою з – під крану. В першу склянку нічого не поклали; в другу – вербову гілку без кори; в третю – вербовий прутик з корою.

Спостереження проводили кожного дня і результати занесли в таблицю.

Для нас це стало цікавим відкриттям.

І чому цей звичай втрачений серед населення України? Бо це ж так актуально в наш час, коли в країні існують екологічні проблеми. Чим ми дихаємо, що ми їмо і що п'ємо?

Верба – гарна помічниця і в господарстві. Особливо широко використовували лозу для огорож – тинів. З чистої деревини видовбували музичні інструменти. З верболози народні майстри плели кошики, декоративні прикраси, меблі, хлібнички, інші ужиткові речі.

Народна медицина також використовує вербу. Настойкою з подрібненої кори лікують застуду та лихоманку, збивають жар. Відваром і порошком з кори очищають та вигоюють рани, нариви, опіки. З вербової кори в першій половині 20 століття було добуто саліцилову кислоту. Назва її походить від латинського слова «салікс», яке в перекладі й означає верба.

Люблять вербу в народі за красу, за притаєну зажуру та гордий сум. Шанують і оспівують її в піснях, віршах та прислів'ях .

Поетична світлиця.

Це що за диво з нашою вербою?..

Ще звечора вона біля ставка

По-мертвому сіріла над водою,

А це, диви, зелена вся яка!..

Хіба що, може, вискочивши миттю

Вночі з води, ретельний водяник

Її обкинув рясковою сіттю

І знов собі десь під водою зник?!

Іван Вирган

Українці вважали вербу символом родинного вогнища. Молодих обов'язково водили навколо куща лози. З вербою лягали і в домовину. Археологів, яким першим пощастило побачити гробницю Тутанхамона, вразило те, що поряд з маслиновими гілками, пелюстками лотоса й волошками

на покривалі юного фараона лежали й гірлянди з вербових листків! Ця давня любов до верби народилася, безумовно, від того, що дуже вона гарна, дуже

Продовження додатку Е

корисна для людини. Християнська церква ввела поважання верби до своїх обрядів. У нас є навіть свято – Вербна неділя. Було заведено в цей день квітки - сережки варити з кашею і їсти, а молоді гілочки – святити.

Світ звірів тісно взаємодіє зі світом рослин. Як Світове дерево є зв'язком трьох вселенських просторів (нижнього, середнього і верхнього), так і тварини пов'язані з кожним із трьох світів: риби, змії – з нижнім (земноводним), звірі, свійські тварини – з середнім (власне землею), птахи – з верхнім (небом, повітряним простором).

Наші предки в сиву давнину вивчали поведінку тварин для практичної мети – співпраці з навколишнім світом. Святкові жертвопринесення певних тварин Богам і ритуальне вживання м'яса тварин (або їх хлібних зображень), що супроводжувалося магічними обрядодіями і словами, у давнину мало на меті прилучення родини до сил природи, і через це – примноження добробуту, забезпечення родючості людей і тварин.

Образи звірів, птахів, плазунів, земноводних були присутні в народних обрядах та іграх, у системі прикмет і ворожінь тощо. Важко переоцінити роль свійських тварин, безпосередньо причетних до людського побуту.

Так, в українців баран був символом дійової енергії, сили і благополуччя, багатства і добробуту. Його роги – емблема земної рослинності, а руно – символ родючості. Водночас є уособленням упертості;

бик – символ об'єднаної енергії Сонця і Землі, фізичної сили і здоров'я, мужності і доблесті;

ведідь – символізує оновлення життя, початок нового життєвого циклу;

вівця – символ простоти і невинності, особливо, в ставленні до всього злого;

вовк – символ жорстокості, жадібності, кровожерливості - в загальному, злої сили, ототожнюється зі злим божеством або духом війни та чвар;

вуж – втілення незлобливості, спокою і мудрості. Крім того, він - символ багатства, щастя для дому;

кіт – універсальний символ: він може бути і добрим духом житла і посланцем зла, в загальному, приносить у дім спокій;

коза – символ скептицизму і недовіри, образний вираз малозначимості;

корова – символ продуктивних сил Землі, материнського інстинкту, матері -годувальниці, добробуту і благополуччя;

кріт – символ темних сил, бо живе в темноті - під землею;

кролик – символ невибагливості й беззахисності;

миша – символ нечистоплотності, диявольська тваринка;

свиня – символ бруду і нахабства, впертості й дурних, гріховних звичок;

собака – символ вірного друга, надійного і непідкупного помічника.

А серед птахів: ворон – проклятий птах, про що свідчить його чорний, тяжкий колір;

голуб – символ Святого Духа, а також - щирої любові, злагоди й ніжності;
Продовження додатку Е

дятел – такий же передвісник лихого, як і сорока;

жайворонок – символ єдності Землі й Неба;

ластівка – символ весни і відродження, добра і щастя;

лебідь – символ Божественного, Сонця і Добра, краси і вірного кохання;

лелека – символ любові до батька - матері, символ сімейного благополуччя, любові до рідної землі, Батьківщини;

синиця – вісниця всього доброго, легкого і веселого;

сова – символ мудрості й потаємних знань, і, водночас, нещастя і смерті, про що вона повідомляє своїм зловісним і тривожним нічним криком;

сокіл – його символіка найвища: сокіл – благословенний Небом синтез розуму, мужності, молодості і сили, з давніх - давен був символом Першобога – Рода;

Лелека в українців – святий птах, який, за повір'ям, має риси і звички, що притаманні людям. В народному уявленні він є символом праці і відданості. Де він покладе своє кубло, тій хаті буде щастити, а якщо його образити, то він покине їхнє обійстя і забере з собою їхній добробут і здоров'я. Хата ж таких незугарних людей може бути вражена блискавкою чи згоріти в якийсь інший спосіб. Адже лелека оберігає людські будинки від пожежі, бо колись вірили, що саме червонодзьобі лелеки, зв'язані з небом і сонцем, принесли людям на землю іскри небесного вогню.

Наші предки вірували, що лелеки, знищуючи жаб, очищують воду від нечисті. Ці вірування вони перенесли на влаштування криниць у вигляді лелеки чи журавля.

На зиму лелеки відлітають до далекої країни за морем. Часто її асоціювали саме з містичним Вирієм, чи Ірієм (з праслов'янського – водоймище), де птахи та змії зимують, а люди живуть після смерті і до народження. Тому вважалося, що саме бусел приносить душі ще не народжених дітей з потойбічного Вирію, аби ті могли прийти у цей світ.

Починаючи з 9 березня, коли відзначається свято Обертіння, або Лелечини, усі птахи знову ладнаються вирушати назад до рідних гнізд, несучи на своїх крилах весну. Спочатку жайворонки і різна пташина дрібнота, а за ними - величні чаплі та лелеки.

Прикмети про погоду, пов'язані із білим лелекою

1. Рано прилетів – буде тепле літо.
2. Лелека починає непокоїтися – на погану погоду.
3. Активно тріщить увечері дзьобом – завтра буде сонячний день.
4. Стоїть на одній нозі – значить треба чекати похолодання.
5. Якщо не відлітає далеко від гнізда, а тримається поблизу – на негоду.
6. Коли птах погожого дня тримається сухого місця, то й наступний буде сонячним.

7. Перед тим, як здійметься вітер, лелеки довго кружляють біля своїх гнізд.
8. Заклекотали лелеки в гнізді – час садити цибулю.

Продовження додатку Е

В народній творчості лелека символізує любов до рідної землі, тугу за батьківщиною. Його образ (як і образ любої іншої птахи взагалі) українці використовували в розписах предметів побуту, писанкарстві, вишивці, витинанках.

Народна іграшка також займає важливе місце у народній творчості українців. Вона унікальним чином поєднує у собі побутові, мистецькі, педагогічні традиції. Здавна наші предки виготовляли іграшки для своїх дітей власноруч. Образ коня в народній іграшці посідав значне місце. Так, коників - гойдалок виготовляли з дерева для малечі, з глини робили коників - свищиків, з тканини і ниток - іграшкових коників для дитячих забавлянок.

Висновок: Ми з'ясували, що наші предки рослинні і тваринні символи використовували як обереги в вишивці рушників, сорочок та наволочок. На них вишивали Дерево життя – символ верби, різноманітні квіти – як символ дівочої краси, птахів у парі – символ щасливого подружнього життя, коней – як символ добробуту в оселі. Дуже добре було, якщо ці всі символи поєднувались разом в одній вишивці.

Також, з використанням цих символів, розписували посуд, печі, прикрашали різні предмети побуту, виготовляли у вигляді дитячих іграшок, захищали свою оселю від всього негативного.

Нажаль, сучасні українці мало обізнані в сфері української культури, народних традицій та обрядів. Тому треба більш широко вивчати ці традиції і знайомити з ними друзів, батьків, односельців.